

**Medrese ve İlahiyat Kavşagında
İSLÂMÎ İLİMLER
(Uluslararası Sempozyum)**

المؤتمر الدولي للعلوم الإسلامية بين المدارس الإسلامية التقليدية
والكليات الحديثة المعاصرة

**Islamic Sciences at the Crossroad of Madrasah and Theology
(International Symposium)**

**29 Haziran - 1 Temmuz 2012
29 June – 1 July 2012**

1. Cilt

**Editör
Yrd. Doç. Dr. İsmail NARİN**

**Bingöl Üniversitesi Yayınları
2013**

XVIII. - XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Arapça Öğretimi

Nusrettin BOLELLİ¹

Abstract

Arabic teaching in Madrasas (Muslim theological Schools) of Eastern and Southeastern Proviunces of Anatolia During XVIII. - XX th Centuries

In this article I have examined the education and instruction method of the Eastern and Southeastern Anatolian Madrasas in XVIII. -XX th Centuries. I have also reviewed the each book (Grammer, Rethoric, Logic, Eloquence, Tradition, Commentary, etc.) taught in these madrasas.

Hamd, “*insana bilmediği şeyleri öğretti*”² buyuran âlemlerin rabbine mahsustur. “*İlim öğrenmek her Müslüman üzerine farzdır.*”³ diyen efendimiz Hz. Muhammed'e, âline ve ashâbına salât ve selam olsun.

Bu tebliğimizde, XVIII ile XX. yy. arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Arapça öğretim ve eğitim durumu hakkında araştırma yapılmıştır.

I. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Medreseler ve Eğitim-Öğretimin Yapıldığı Mekânlar

Medrese kelimesi, Arapçada “d-r-s” kökünden ism-i mekan olup *eğitim ve öğretim yeri* anlamındadır. Dinî ilimlerin öğretiminde çok önemli bir fonksiyon icrâ eden medreseler, her yerleşim yerinde değil, Erzurum, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Bingöl,

1 Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [nusret.bolelli@hotmail.com].

2 Alak Suresi, 96/5.

3 İbn Mâce, *Mukaddime*, 19.

Elazığ, Batman, Muş, Van, Bitlis, Şırnak, Hakkarî, Ağrı gibi şehirlerde ve buralara bağlı bazı kasaba ve köylerde bulunurdu. Mardin ili Kızıltepe ilçesinde “Harzem Medresesi” (608/1211-12);⁴ Mardin’de “Sultan İsa Medresesi” (787/1385-86), “Sitti Râviye Hatun Medresesi”, “Hüsâmiyye Medresesi”, “Muzafferîyye Medresesi”, “Zinciriyye Medresesi”, “Kasım Paşa Medresesi”, “Hacı Ma’ruf Medresesi”,⁵ “Altunboğa Medresesi”,⁶ “Melik Mansur Medresesi”, “Savur Kapu Medresesi”,⁷ “Şehidiyye Medresesi”,⁸ “Pulad Bey Medresesi”,⁹ “Şah Sultan Hatun Medresesi”;¹⁰ Erzurum’da “Çifte Minare Medresesi”, “Hatuniyye Medresesi”, “Yâkutiyye Medresesi”;¹¹ Diyarbakır’da “Mesudiyye Medresesi”, “Hüsrev Paşa Medresesi”¹² vardı. Bu medreselerin mülkiyeti ya şahıslara ya da özel vakıflara aitti.

Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’daki hocalar, muhtelif mekanlarda (Arapça ve dinî) dersler okuturlardı. Mesela bazı hocalar, kendi evlerinde, bazıları zenginlerin saraylarında, bazıları camilerde, bazıları da medreselerde ders verirdi. Özellikle camiler öğretim için birer mektep ve üniversite vazifesi görüyordu. Ayrıca camiler, Kurân-ı Kerîm, nahiv, sarf, hadis, fıkıh, tefsîr, kelim ve diğer Arapça ilimleri öğretme mekanı olma özelliğini sürdürmeyi asırlarca devam ettirmiştir.¹³ Bu medreselerde öğrencilerin sayısı, medreselerin genişliğine ve maddî imkanlarına göre değişiyordu. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sayı 5 ile 20 -yerine göre biraz daha fazla - arasında değişirdi.¹⁴

4 Bk. Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 22-23.

5 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 114-119; Cahit Baltacı, *XV- XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1975, s. 574, 582.

6 Ara Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 88.

7 Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, s. 103.

8 Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 114-116; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 577-578.

9 Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 119; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 575-576.

10 Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 118; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 577.

11 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 35-36; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 568; Yahya Akyüz, *Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2001, s. 104-108.

12 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 225; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 254-255, 303-304.

13 Bk. Ahmet Çelebi, *İslamda Eğitim- Öğretim Tarihi*, (trc. Yardım, Ali), s. 71-80; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları- İcazetnâmeler - İslahat Hareketleri*, İstanbul 1983, s. 24-25; Mustafa Ağırman, *H.z. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul 1997, s. 135-141; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2003, s. 340-345; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 98.

14 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 32-33; Kazıcı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 397.

II. Medreselerde Okutulan İlimler ve Ders Kitapları

1- Sarf veya Tasrîf İlimi:

Sarf ilmi, Arapça kelimelerin şekillerinde meydana gelen *ilâl*, *idgam*, *iştikâk* gibi değişikliklerden bahseden bir ilim¹⁵ olup şu kitaplar okutulurdu:

a-(الْمَثَلَةُ) Emsile: Bu kitabı her ne kadar Hz. Ali'nin (ö. 40/661) yazdığı ileri sürülürse de müellifi belli değildir. Metin itibarıyla kısa ve muhtevâ itibarıyla çok faydalı bir kitap olup mâzî, muzârî, emir, nehiy, ism-i fâil, ism-i mef'ûl v.s. misallerin çekimini ihtiva etmektedir. Öğrenciler tarafından, bu kitaptan fiillerin ve kelimelerin çekimi öğrenilir ve ezberlenirdi. Birçok defa basılan eserin çok sayıda Arapça ve Türkçe şerhleri bulunmaktadır. Lâl Ahmed Efendî (ö. 971/ 1567), Eskicizâde Ali Medhi Efendî (ö. 1234/1819), Dâvûd el-Karsî'nin (ö. 1160/ 1747), Akşehirlizâde Ali Haydar Bey'in (ö.1333/ 1915) şerhleri bunlardan bazılarıdır.¹⁶

b-(عَزَى فِي التَّصْرِيفِ) İzzî fi't-tasrîf: İzzettin İbrahim ez-Zencânî'nin (ö. 655/1257) te'lif ettiği bu eser, faydalı, kısa ve öz bir sarf kitabıdır. Sırasıyla; "tasrîfi", geçişli, geçişsiz fiillerin tarifini, mâzî, muzârî, emir, olumsuz muzârî, muzârî meczûm, muzârî mansub, ism-i fâil, ism-i mef'ûl kiplerinin yapılışını; "eksâm-ı seb'a" yâni sâlim, muza'af, misal, ecvef, nâkıs, leffif, mehmûz fiillerin; muhtelif masdarların, ism-i zaman ve ism-i mekânın yapılışını ihtiva etmektedir. Yaygın bir kullanıma sahip olan bu çalışma, Arapça tahsilini gören öğrenciler tarafından ezberlenirdi. Eserin çok sayıda şerhi olup bir kısmı basılmıştır.¹⁷

c-(كِتَابُ بِنَاءِ الْأَفْعَالِ) Kitâbu Binâi'l-ef'âl: Müellifi belli olmayan eser kısaca "Binâ" adıyla meşhur olup metni kısadır. Arapça öğrenimi açısından tercih edilen eser asırlarca okutulmuştur. Eserin önemli şerhlerinden birisi de Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî'nin (ö.1038/1628) "*Mânihu'l-ğınâ min Kitâbi'l-Binâ*" isimli şerhidir. *Binâ* kitabı, 35 tasrîf (çekim) babını ve aksâm-ı seb'a konularını ihtivâ eder. Kitap,

15 bk. Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 122; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1069; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IX, 189-191; Tehânevî, *Keşşâfu İstîlâhâtü'l-Finûn*, I, 2124; III, 46; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 127-128; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 562; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâtü'l-'arabiyye fi'l-luğati ve'l-edeb*, s. 105, 256; Muhammed Al-tuncî, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, I, 256.

16 İstanbul 1960. Ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1078; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 217, 242, 309; II, 52; Ahmed Turan Arslan, *İmam Birgîvî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992, s. 147-150; Cemil Akpınar, "Dâvûd-ı Karsî", *DİA*, (İstanbul 1995), IX, 31; İsmail Durmuş, "Emsile", *DİA*, (İstanbul 1995), XXI, 166-167; Brockelmann, *GAL*, II, 442.

17 İstanbul 1960. bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 122; Sübkî, *Tabakâtu's-sâfiyye el-kübrâ*, VIII, 119-121; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 136; a.mlf., *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 129, 553; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 524; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 412, II, 1138-1140; Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 12; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, III, 43; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 254; Serkis, *Mu'cem*, I, 977; Brockelmann, *Suppl.*, I, 497-498; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 179; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 57.

“*Sarf mecmu’âsi*” içinde başta Bulak (1244) ve İstanbul (1316) olmak üzere defalarca basılmıştır.¹⁸

d- (كِتَابُ الْمَقْصُودِ فِي التَّصْرِيفِ) *Kitâbu’l-Maksûd fî’t-tasrîf*: Kısaca “*Maksûd*” adıyla meşhur olan eserin müellifi bilinmemektedir. Bir görüşe göre müellifi İmam A’zam Ebû Hanife Nu’mân b. Sâbit’tir (ö.150/767). Birgivî, “*İm’ânü’l-enzâr*” isimli “*Maksûd*” şerhinde eserin müellifinin kesin olarak Ebu Hanife olduğunu söylemektedir. Bu kitap, sarf bablarını tanımlamakta ve bu babların vezinlerini göstermektedir. Çok sayıda şerh ve hâşiyesi bulunan eser bir çok defa basılmıştır (Bulak 1244).¹⁹

e- (مَرَاحُ الْأَرْوَاحِ) *Merâhu’l-ervâh*: Ahmed b. Ali b. Mesud’dun (ö. 700/1330) telif ettiği eser sarf ilminin bir özeti olup faydalı ve ilim ehli arasında yaygın bir kitaptır. “*Sarf mecmu’âsi*” ile birlikte, Bulak’ta (1244), İstanbul’da (1316) defalarca basılmıştır.²⁰

f- (شَرْحُ التَّصْرِيفِ الْعَرَبِيِّ) *Şerhu’t-Tasrîfi’l-‘Izzî*: Teftâzânî tarafından h. 737 yılında telif edilen eser bir kaç kısa nahiv kitabından sonra okutulur. Pek çok baskısı yapılmış olan eserin çok sayıda şerhi ve hâşiyesi mevcut olup bir kısmı basılmıştır.²¹

g- (الْشَّافِيَّةُ فِي عِلْمِ التَّصْرِيفِ) *eş-Şâfiyye fî ilmi’t-tasrîf*: Ebu ‘Amr İbn Hâcib (ö. 646/1249) tarafından kaleme alınmış orta hacimli bir eser olup “tasrîf” ve “hat” ilmini ihtiva etmektedir. Çok sayıda şerh ve hâşiyesi vardır. En önemli şerhlerinden birisi Çavuşzâde diye meşhur olan İbrahim b. Muhammed’in (ö.1050/ 1640) “*es-Şâfiyye şerhu eş-Şâfiyye fî’t-tasrîf*” isimli eseridir. “*eş-Şâfiyye*”yi, Hasan Ahmed el-Osmân tahkik etmiştir. Şark medreselerinde bazı hocalar bu kitabı talebelerine okutmuş; bazıları ise bu kitaptan faydalanmayı tavsiye etmişler. Bu kitap, şerhleri ile birlikte defalar-

18 İstanbul 1960. bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, I, 255; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, I, 157; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 316; Serkîs, *Mu’cem*, II, 1565, 1998; Brockelmann, *Suppl.*, II, 632, 657; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, II, 119; Mehmet Çakır, “Binâü’l-ef’âl”, *DİA*, (İstanbul 1992), VI, 179.

19 İstanbul 1960 (“*Sarf mecmu’âsi*” içinde). bk. Taşköprüzâde, *Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 215; a.mlf., *Miftâhu’l-‘ulûm*, I, 136; Mecdî, *Hedâiku’i-Şekâik*, s. 230, 524; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1806-1807; Birgivî, *İm’ânü’l-enzâr*, s. 151; Serkîs, *Mu’cem*, I, 304; Brockelmann, *Suppl.*, I, 287, II, 632, 657, 953; Nasûhî Ünal Karaarslan, “*L’ensegnemen, En Langue Arabe Cher Les Turcs Ottomans Jusqu’aux Tanzimat*”, Üniversite De Paris- Sorbonne, Paris IV, (Basılmamış Doktora Tezi), Paris 1976, s. 115; Arslan, *İmam Birgivî*, s. 140-142, 174.

20 İstanbul 1960. bk. Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, I, 347; Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-se’âde*, I, 137; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1806-1807; Mecdî, *Hadâiku’ş-Şekâik*, s. 56, 228, 229; Serkîs, *Mu’cem*, I, 374; Brockelmann, *GAL*, II, 21; a.mlf., *Suppl.*, II, 14; Ziriklî, *el-A’lâm*, I, 175.

21 Mısır 1960 (Abdülhakk b. Abdülhennân el-Câvî’nin “*Tedricü’l-edânî ilâ kırâeti Sa’d ‘alâ Tasrîfi’z-Zencânî*” isimli hâşiyesiyle birlikte). bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, IV, 350; Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, II, 285; Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-se’âde*, I, 137,190; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli’*, II, 303-305; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtu’z-zehab*, VI, 319-320; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1139-1140; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, II, 429-430; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi’l-luğati’l-Arabiyye*, III, 235; Serkîs, *Mu’cem*, I, 637; Brockelmann, *GAL*, I, 283, II, 301-304 (215); a.mlf. *Suppl.*, II, 304; Ziriklî, *el-A’lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, II, 228-229; a.mlf., *el-Müstedrek*, s. 784.

cabasılmıştır.²²

2- Nahiv İlmî: Nahiv, Arapça kelimelerin i'rab, mebnîlik ve diğer yönlerinin kendisi ile bilindiği ve kuralları olan bir ilimdir.²³ Nahiv ilmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Medreselerinde öğrencilere aşağıdaki kitaplar okutularak öğretilirdi:

a-(**الغَوَامِلُ**) *el-'Avâmil*: Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö.471/1087) te'lif ettiği eser nahiv ilminin özeti mahiyetinde olup lafzî ve mânevî yüz âmili kapsar. Söz konusu kitap üzerine çok sayıda şerh yazılmış olup bir kısmı basılmıştır, bir kısmı da yazma halinde bulunmaktadır. Şark medreselerinde okutulan bu kitabı her öğrenci ezberlemektedir. "*Avâmil*", defalarca basılmıştır (Leyden 1617, Kalküta 1803, Bulak 1247).²⁴

b-(**كِتَابُ الظُّرُوفِ**) *Kitâbu'z-zurûf*: Halkâtanlı Molla Yunus, m. XIX. asırda te'lif etmiştir. Çok kısa ve özet mahiyetinde bir eser olup zarfları ve kısımlarını ele almaktadır. Yâni zarf-ı lağv, zarf-ı müsta-karr, zarf-ı hâss ve zarfların müteallaklarından, mebnî ve mu'reb durumlarından bahsetmektedir. Kitap, Kürtçe yazılmış olup metnini her öğrenci ezberlemektedir. İstanbul'da defalarca basılmıştır.²⁵

22 Mekke 1995. bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 248-250; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 264-266; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 114-115; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 176; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, VI, 360; Fîruzâbâdî, *el-Bulğâ fi terâcîmi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğâ*, s. 143-144; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, II, 134-135; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdere*, I, 379-380; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, II, 3-5; Taşköprüzâde, *a.g.e.*, I, 133-134; a. mlf., *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 211; Mecdî, *Hedâiku'ş-Şekâik*, s. 184, 228; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1020-1022; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 234-235; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cemât*, V, 183-188; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, III, 54; Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 654-655; Brockelmann, *GAL*, I, 305; a.mlf. *Suppl.*, I, 535; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 211; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 230; Serkis, *Mu'cem* I, 71-72; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 94, VI, 265-266; Abdulazîz 'Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 175, 191-192; Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i Kürd der hîdmet-i ilm ü dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), s. 276-277; Sadî Çöğenli - Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 168.

23 bk. Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 329; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1724; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, 15/303-310; Tehânevî, *Keşşâfu usulâhâtu'l-fünûn*, I, 24-25, IV, 261-261; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 138 vd.; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâtü'l-'arabiyye fi'l-luğati ve'l-edeb*, s. 259.

24 İstanbul 1998. Ayrıca bk. el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 188-190; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II, 246; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 432; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VIII, 49; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 699-700; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, III, 101; Sübkî, *Tabakâtu'ş-şâfi'iyye el-kübrâ*, V, 149-150; İsnevî, *Tabakâtu'ş-şâfi'iyye*, II, 491-492; Fîruzâbâdî, *el-Bulğâ fi terâcîmi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğâ*, s. 134-135; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 106; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 165-166; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 553; Mecdî, *Hedâiku'ş-Şekâik*, s. 122, 226; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1179-1180; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, III, 340-341; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğâ-ti'l-'Arabiyye*, III, 44; Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 606; Serkis, *Mu'cem*, I, 681; Brockelmann, *GAL*, I, 287; a. mlf. *Suppl.*, I, 503-504; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 48-49; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 310; Arslan, *İmam Birgivi*, s. 152-165; Muharem Çelebî, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *DEÜİF*, (İzmir 1989), sy. 5, s. 15-18, 21, 25; İsmail Durmuş, "Avâmil", *DİA*, (İstanbul, 1991), IV, 106-107.

25 İstanbul 1998. Ayrıca bk. el-Müderriş, *Dânişmendân-i Kürd der hîdmet-i ilm ü dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), s. 507; Renê Basset, "Kürtler", *İA*, VI, 1114.

c- (كِتَابُ التَّرْكِيبِ) *Kitâbu't-Terkîb*: Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö.793/1390) kaleme aldığı eser, “‘*Avâmil*”in şerhi olup müellif, manası kapalı olan bazı kelimeleri açıklamış ve “‘*Avâmil*”in tamamının i’rab tahlilini yapmıştır. Eserin çok sayıda baskısı mevcuttur.²⁶

d- (كِتَابُ التَّرْكِيبِ) *Kitâbu't-Terkîb*: M. XIX. asırda vefat eden Halkâtenlî Molla Yunus tarafından te’lif edilmiş olup Cürçânî'nin “‘*Avâmil*” isimli eserinin şerhidir. Müellif, manaları anlaşılmayan bazı kelimeleri açıklamış ve “‘*Avâmil*” kitabının tamamını, Kürtçe olarak i’rab açısından tahlilini yapmıştır.²⁷

e- (المُعْنِي فِي النَّحْوِ) *el-Muğni fi'n-nahv*: Fahreddin Ahmed b. el-Hasan el-Çârperdi'nin (ö. 746/1249) te’lif ettiği bir eserdir. Aşağıda zikredilen konuları ihtiva eder: İsim (1-22), fiil (22-28), edat(lar) (28-40). Şark medreselerinde okutulan bu kitabı, her öğrenci ezberlemektedir. Eserin pek çok baskısı yapılmıştır.²⁸

f- (شَرْحُ الْمُعْنِي) *Şerhu'l-Muğni*: Bedreddin Muhammed el-Meylânî (ö. 811/1408) tarafından h. 801 yılında te’lif edilmiştir. Kitapta “‘*el-Muğni*”de manası kapalı olan ve anlaşılmayan bazı kelimeler ve şiirler açıklamış, bazı âyetler de, i’râb açısından tahlil etmiştir. Abdulkadir el-Heytî tarafından tahkik edilen (Bingâzi 1988) eser bir çok defa basılmıştır.²⁹

g- (قَوَاعِدُ الإِعْرَابِ) *Kav'âidu'l-İ'râb*: Cemaleddin Abdullah b. Yusuf el-Ensârî (ö. 761/1359) tarafından telif edilen eser dört bâb halinde hazırlanmış olup birinci bâb cümlelerin şerhi ve hükümleri; ikinci bâb, câr ve mecrûr; üçüncü bâb mu’ribin (i’rabla ilgilenen kimsenin) açıklanmasına ihtiyaç duyduğu yirmi dört kelime ve dördüncü bâb, seçilmiş öz ve tam anlam ifâde eden bazı ibârelerle ilgilidir. Şark medreselerinde okutulan ve ezberletilen eser üzerinde çok sayıda şerh çalışması bulunmaktadır. Pek çok baskısı bulunan eser Ali Fûde Nîl tarafından tahkik edilmiştir.³⁰

26 İstanbul 1998. Ayrıca bk. Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 283; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 429-430; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 219.

27 İstanbul 1998. Ayrıca bk. el-Müderriş, *Dânişmendân-i Kürd der hudmet-i ilm ü dîn*, s. 507; René Basset, "Kürtler", *IA*, VI, 1114.

28 Âsitâne (İstanbul) h. 1310. Ayrıca bk. Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, IX, 8-18; İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 123-124; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, IV, 307; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1751; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 148; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâlî*, I, 47; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 108; Brockelmann, *GAL*, II, 193; a. mlf. *Suppl.*, II, 257; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 111, VI, 201; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 198.

29 Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1751; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 175; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 154; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 201; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, X, 158; Talas, *el-Keşşâf*, s. 185.

30 İstanbul 1395. Ayrıca bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 308-309; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 68-69; a.mlf., *Hüs-nü'l-muhâdere*, I, 439-440; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 183-184; II, 111; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 226; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 124-125; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 191-192; İbnü Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâ-*

h-(حَلُّ الْمَقَاعِدِ شَرْحُ الْقَوَاعِدِ) Hallu'l-me'âkid şerhu'l-Kav'âid:

Sivas'ın Zile ilçesinden bir bilgin olan Şemseddîn Ahmed b. Muhammed (ö.1006/1597) tarafından h. 967 yılında Zile'de te'lif edilen eser "Kav'âidu'l-İ'râb" da istişhât için kullanılan şiiirleri, bazı âyetleri ve manası anlaşılmayan bazı kelimeleri açıklamıştır. Pek çok baskısı yapılmış olup şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Eser, Prof. Dr. Ahmed Turan Arslan tarafından doçentlik çalışması olarak tahkik edilmiştir (1993).³¹

i- (مُغْنِي اللَّيْبِ عَنِ الْاَعْرَابِ) Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb:

İbn Hişâm el-Ensârî (ö. 761/1359) tarafından h. 756'da Mekke'de telif edilmiştir. Sekiz bâb halinde hazırlanmış olan kitap bazı zarfların açıklanması, i'râb durumu, i'râpta yeri olan cümleler, i'râpta yeri olmayan cümleler ve diğer bazı konuları ihtivâ etmektedir. Eser, müellifi hayatta iken şöhret bulmuş, onun vefatından sonra da çok tutulmuştur. Şark medreselerinde öğrenciler, bu kitabı ders kitabı olarak okumaz, sadece ondan faydalanırlar. Birçok baskısı olan eser üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır.³²

i-(قَطْرُ النَّدى وَ بِلُّ الصَّدى) Katru'n-nedâ ve bellu's-sedâ :

Yine İbn Hişâm el-Ensârî tarafından te'lif edilmiş olup bazı medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.³³

j-(حَدَائِقُ الدَّقَائِقِ شَرْحُ الْأَنْمُودَجِ) Hedâiku'd-dekâik şerhu'l-Enmûzec: Sa'deddîn Sa'dullah el-Berde'î (ö. h. X. asır) tarafından kaleme alınmış olup Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.583/ 1100) "el-Enmûzec" ismindeki kitabı-

hire, X, 336; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, I, 400-402; Hivânsârî, *Revdatü'l-cennât*, V, 137-142; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 143; Serkîs, *Mu'cem*, I, 274; Brockelmann, *GAL*, II, 23, 25; a. mlf. *Suppl.*, II, 18; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 147; Kehhâle, *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifin*, s. 437-438; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabi*, III, 781-787.

31 İstanbul 1311. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 124-125; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 150; Brockelmann, *Suppl.*, I, 761, II, 19, 631; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 235; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 104; Ahmed Turan Arslan, *Hallu'l-me'âkad şerhu'l-Kavâ'id'in Tahkiki* (Basılmamış Doçentlik Tezi), MÜİF, 1993.

32 Beyrut 1975. Ayrıca bk. İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 308-310; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, II, 69; a.mlf., *Hüs-nü'l-muhâdere*, I, 439-440; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 183-185; Mecdî, *Hedâiku'i-Şekâik*, s. 204-205; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1751-1754; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 191-192; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, I, 400-402; Hivânsârî, *Revdatü'l-cennât*, V, 137-142; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 143; Serkîs, *Mu'cem*, I, 275-276; Brockelmann, *GAL*, II, 23, 25; a. mlf. *Suppl.*, II, 18; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 147; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 163-164; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabi*, III, 781-787; Abdulaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-naho ve's-sarf*, s. 176, 193-194; Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 170.

33 Ayrıca bk. 17 nolu dipnottaki kaynaklar ve Abdulaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-naho ve's-sarf*, s. 176, 193-194; Muharrem Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *DEÜİFD*, (İzmir, 1989), sy.15, s.13, 16, 20, 26; Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 170.

nun şerhidir. Zemahşerî'nin "*İzâhu'l-mufassal*" kitabından faydalanılarak hazırlanan eserde müellif şâhid olarak kullanılan beyitleri, âyetleri, manası anlaşılmayan kelimeleri ve i'rabla ilgili kuralları açıklamıştır. Eserin birçok defa basılmıştır.³⁴

k- (إِظْهَارُ الْأَسْرَارِ فِي النَّحْوِ) *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahvi*: Birgivi diye meşhur olan Muhammed b. Pîr Ali b. İskender (ö. 981/ 1573) tarafından te'lif edilmiş olup gramer konularını üç anabâşlıkta ihtivâ eden muhtasar bir kitaptır. Birinci bâb, âmil, ikinci bâb, ma'mûl, üçüncü bâb, â'mel (yâni i'râb) hakkındadır. Müellifinin, âyetlerle ve islâm inancı ve ahlakı ile ilgili örneklerle istişhâdda bulunmuş olduğu eser asırlarca medreselerde okutulmuştur. Çok sayıda şerhi olup bunlardan biri, müellifin talebelerinden Muslihuddîn el-Ulâmîşî'nin yazdığı şerhtir. Şârih "*İzhâr*"ı iyice şerhetmiş ve bu şerhine "*Keşfu'l-esrâr*" ismini vermiştir. Ayrıca, İbnu'l-Kassâb diye meşhur olan İbrâhim'in de bu metne (*İzhâr*'a) yazdığı bir şerhi vardır. Bunlardan başka Adalı diye meşhur olan Mustafa b. Hamza b. İbrâhim'in yazdığı "*Netâicu'l-efkâr*" isimindeki faydalı ve uzun bir şerhi de burada zikretmek gerekmektedir. Medreselerde okuyan her öğrenci bu kitabı (*İzhâr*'ı) ezberlemekle yükümlü tutulmuştur. Eser Türkçeye tercüme edilmiş ve defalarca basılmıştır.³⁵

1- (نَتَائِجُ الْأَفْكَارِ فِي شَرْحِ الْإِظْهَارِ) *Netâicu'l-efkâr fi şerhi'l-izhâr* : Mustafa b. Hamza b. İbrahim Adalı (ö.1085/1674?) tarafından h. 1085 yılında te'lif edilmiştir. "*İzhâr*" kitabının âmil, ma'mûl ve 'amel bölümlerinin açıklamasından ibâret olan eserde *İzhâru'l-esrâr* da istişhâd için verilen beyitler, bazı âyetler ve garip kelimeler açıklanmıştır.³⁶

m- (إِمْتِحَانُ الْأَذْكِيَاءِ) *İmtihânü'l-ezkiyâ*: Yine Birgivi (ö. 981/1573) tarafından te'lif edilen eser Nâsiruddîn el-Beyzâvî'nin "*Lübbü'l-elbâb fi 'ilmi'l-î'râb*" kitabının şerhi olup müellifin istişhâd için kullandığı beyitler, bazı Kur'ân âyetlerini ve manası anlaşılmayan bazı garip kelimeler açıklanmıştır. Dersin hazırlanmasında müracaat kaynağı olarak kullanılmaktadır.³⁷

34 İstanbul 1984. Ayrıca bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 88; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 395; Talas, *el-Keşşâf*, s.180; Brockelmann, *GAL*, I, 291; a. mlf. *Suppl.*, I, (150) 510.

35 İstanbul 1320 ("Nahiv mecmuasi" içinde). Ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 117; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 121; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 252; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 253-256, 302; III, 117; Serkis, *Mu'cem*, I, 610; Brockelmann, *GAL*, I, 441; a.mlf. *Suppl.*, II, 656; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 61; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 123; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ mu'cemi'l-müellifin*, s. 615; Çelebî, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *DEÜİFD*, (İzmir, 199), sy.1. s. 14-17; Arslan, *İmam Birgivi*, s. 165-172; Süleyman Tülüçü, "Ünlü Bir Osmanlı âlimi İmam Birgivi ve "İzhârı", *Osmanlı*, (Ankara, 1999), VIII, 107-111; Elmalı, Hüseyin, "İzhârü'l-esrâr", *DİA*, (İstanbul, 2001), 23/506-507.

36 İstanbul 1288. Ayrıca bk. Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, II, 620; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifin*, II, 441; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 213; Serkis, *Mu'cem*, II, 1750-1751; Brockelmann, *GAL*, II, 441; a. mlf. *Suppl.*, II, 92, 656,842; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 232; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 249.

37 İstanbul 1260 ve 1270 (Adalı'nın hâşiyesi ile birlikte). Ayrıca bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 252; Serkis, *Mu'cem*,

n- (الألفية في النحو) *el-Elfiyye fi'n-nahv*: Cemâleddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelüsî (ö.672/ 1274) tarafından te'lif edilmiş manzum bir nahiv kitabıdır. Bin beyit olarak kaleme alınan eser medreselerde okutulmakta ve her öğrenci ezberlemektedir. Çok sayıda şerhi olan bu eser, Fransızca ve İtalyanca'ya tercüme edilmiş olup defalarca basılmıştır.³⁸

o- (البهجة المرصية) *el-Behcetü'l-merdiyye*: Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından te'lif edilen bu kitap, İbn Mâlik'in "*el-Elfiyye*"si üzerine kaleme alınmış kısa bir şerhtir. Süyûtî, bu eserinde müellifin istişhâd için kullandığı beyitleri, bazı Kur'ân âyetlerini ve manası anlaşılmayan bir takım garip kelimeleri açıklamıştır. Bu kitabın pek çok baskısı yapılmıştır.³⁹

ö- (الكافية) *el-Kâfiyye*: İbn Hâcib (ö. 646/1249) tarafından te'lif edilmiş olup mu'reb isim, merfû' isimler (1-17), mansûb isimler (17-38) mecrûr isimler (38- 47); mebnî isimler (48-70), filler (71-74) ve edâtlar (74-96) konusunu içermektedir. Medreselerde yaygın olarak okutulan ve her öğrencinin ezberlemekle yükümlü tutulduğu eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Eser birçok defa basılmış, ayrıca Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.⁴⁰

I, 610; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 255; Brockelmann, *GAL*, II, 441; a. mlf. *Suppl.*, I, 742, II, 656 Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 61; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 123-124; a.mlf., *el-Müstedrak 'alâ Mu'cemü'l-müellifin*, s. 615.

38 Mısır 1325. Ayrıca bk. el-Küttübî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 376-377; Yâfi'i, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 172-173; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, VIII, 67-68; İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 250-251; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 267; el-Makarrî, *Nefhu't-tîb*, II, 222-234; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 131; a.mlf., *Hüsni'l-muhâdere*, I, 439-440; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 10; a.mlf., *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 39, 554; Mecdî, *Hedâiku'i-Şekâik*, s. 62, 229; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 151-155; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 339; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 140; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 130; Serkîs, *Mu'cem*, I, 233; Brockelmann, *GAL*, I, 359 (298); a. mlf. *Suppl.*, II, 920; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 233; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 10/234; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, VI, 260-271; Abdülaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 169; Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *DEÜİFD*, (İzmir, 1989) sy. 5, s. 19, 23, 25, 26; Çöğenli - Demiryak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 168.

39 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, el-Hacc Mîrzâ Ebu Tâlib'in (ö. 1237/1822) bu esere yazdığı hâşiyesi ile birlikte m. 1980 yılında Midyat'ta basılmış olup 296 sayfadır. Ayrıca bk. Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdere*, I, 293; es-Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi'*, IV, 65-70; el-Ayderûsî, *en-Nûru's-sâfir*, s. 51-57; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 152, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VIII, 51-55; el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 226-231; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, I, 328-335; el-Hîvânsârî, *Reodâtü'l-cennât*, V, 54-67; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 228; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 534; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1076; Brockelmann, *GAL*, II, 155; a. mlf. *Suppl.*, I, 679; Ağabüzürg, *A'lâmu's-şî'a*, Nefes 1954, I, 39; Zirikli, *el-A'lâm*, III, 301-302; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, V, 29, 128-129; a.mlf., *el-Müstedrak 'alâ Mu'cemü'l-müellifin*, s. 349-351; Çöğenli - Demiryak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 168.

40 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1320 tarihinde "Nahiv mecmu'ası" içinde basılmış olup 96 sayfadır. Ayrıca bk. el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, IV, 47; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, I, 395-396; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/262; Yâfi'i, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 114-115; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 176; Firuzâbâdî, *el-Bulğa fi terâcini emmeti'n-nahvi ve'l-luğa*, s.143-144; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, II, 134-135; Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, II, 3-5; Taşköprüzâde,

p- (**الْفَوَائِدُ الصِّيَائِيَّةُ فِي شَرْحِ الْكَافِيَةِ**) *el-Fevâidu'z-ziyâiyye fî şerhi'l-Kâfiyye*: el-Câmî künyesiyle meşhur Abdurrahman b. Ahmed (ö. 898/1492) tarafından te'lif edilen eserde “*el-Kâfiyye*”nin şerh ve hâşiyelerinde bulunan faydalı bilgiler, en güzel bir tarzda özetlemiş; bunlara ayrıca bazı ilâveler yapılarak eser mükemmel bir hale getirilmiştir. el-Câmî bu şerhte, “*el-Kâfiyye*”de bulunan ve istihâd için verilen şiirleri, bazı âyetleri ve garip kelimeleri açıklamıştır. H. 897 yılı tamamlanan bu şerh, medreselerde asırlarca okutulmuştur. Şark medreselerinde, bu kitabı okumaya başlayan öğrenciye “**tâlib**”=(Yüksek Okul Öğrencisi) unvanı verildiği ifâde edilmektedir.⁴¹ ‘Usâme Tâhâ er-Rif’â’î tarafından tahkik edilmiş ve yayımlanmış olup (Bağdat 1983) önemli bazı şerhleri ve hâşiyeleri şunlardır:

r- (**حَاشِيَّةٌ عَلَى شَرْحِ الْجَامِي لِلْكَافِيَةِ**) *Hâşiyye ‘alâ şerhi'l-Câmî li'l-Kâfiyye* : Abdulğafûr el-Lârî el-Hanefî (ö.912/1506) tarafından te'lif edilmiş olup nahiv ile ilgili çok faydalı bilgileri biraraya toplamıştır. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin, “*el-Kâfiyye*” ve “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”deki ibârelerin i'râbını çözmek için bu hâşiyeden istifade etmektedirler.⁴²

s-İ'râbu ve hevâşî el-Fevâidu'z-ziyâiyye : Ebu'l-Berekât Muharrem b. Muhammed b. 'Ârif ez-Zilî es-Sıvâsî (ö. 1000/ 1601), tarafından te'lif edilen bir eserdir. Müellif, bu kitabında, “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”deki önemli ibareleri, i'rab açısından tahlil ettiği gibi, garip kelimeleri de açıklamıştır. Şark medreselerinde bazı hocalar bu kitabı ders kitabı olarak okuturlar; diğer bazı hocalar ve talebeler bu kitaptan yalnızca faydalanırlar. Bu kitap, h.1325 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.⁴³

Miftâhu's-se'âde, I, 170; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 210, 336, 370, 553; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 85,184, 188, 201, 226, 342, 372, 449, 456, 524; 'Atâî, *Hedâiku'l-hakâik*, s. 23, 276, 631; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 1370-1376; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 234-235; el-Hivâserî, *Revdâtü'l-cennât*, V, 184-188; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 53; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 653-655; Serkîs, *Mu'cem*, I, 71-72; Brockelmann, *GAL*, I, 303; a. mlf. *Suppl.*, I, 531; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 559-561; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 211; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 265; Abdülaziz Atîk, *el-Medhal ilâ ilmi'n-nahv ve's-sarf*, s. 175,191; el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm ü din* (trc. Ahmed Hivârî), s. 276-277; Çelebi, “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış”, *DEÜİFD*, (İzmir, 1989) sy. 5, s. 12, 16, 19, 25; Çöğenli - Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 167; İbrahim Yılmaz, “İbnu'l-Hâcib Hayatı, Eserleri, ve el-Kâfiyye Adlı Eseri'nin İncelenmesi”, *EAÜİF*, sy. 13, (Erzurum, 1997), s. 428-492; Hulusî Kılıç, “el-Kâfiyye”, *DİA*, (İstanbul 2001), XXIV, 153-154.

41 İstanbul 1968. Ayrıca bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 172; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 263; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, I, 327-328; el-Hivâsârî, *Revdâtü'l-cennât*, V, 68-74; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 86-88; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1298; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VII, 360-361; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 65-66; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 534; Serkîs, *Mu'cem*, I, 672; Brockelmann, *GAL*, I, 304; a. mlf. *Suppl.*, I, 533; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 296; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, V, 122; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemü'l-müellifin*, s. 346.

42 İstanbul 1309. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1372; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VIII, 350; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 588; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1584; Brockelmann, *GAL*, I, 304, II, 553 (420); a. mlf. *Suppl.*, II, 620; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 169-170; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, V, 269; 'Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 170.

43 Ayrıca bk. M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 98; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 5; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 21; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1621; Brockelmann, *GAL*, I, 304; a.mlf. *Suppl.*, II, 651; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 284-285; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 180.

ﺣﺎﺷﯩﻴَﺔُ ﻋَﻘْﺪِ ﺍﻟﻧﺎﻣﯩﻲ ﻋَﻠﻰ ﺍﻟﺠﺎﻣﯩﻲ) -*Hâşiyetu 'Ikdi'n-nâmî 'ala'l-Câmî*: Muhammed Rahmî b. Abdullah Hâcc el-Egînî er-Rûmî'nin (ö.1328/1909) te'lif ettiği bu hâşiyeye; “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”nin en kapsamlı ve en güzel hâşiyelerinden biridir. Müellif, “*el-Kâfiye*” ve “*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*”nin şerhlerinde bulunan bilgileri bir araya getirmiş, garip ve anlaşılmaz kelimeleri açıklamıştır. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin, bu hâşiyeden istifâde ettikleri kaynaklarda ifâde edilmektedir.⁴⁴

ﺣﺎﺷﯩﻴَﺔُ ﻋِﺻﺎﻡِ ﻋَﻠﻰ ﺍﻟﺠﺎﻣﯩﻲ (ﺁﻱ ﺍﻟﻓﻮﺍﺋﺪ ﺍﻟﻀﯩﺒﺎﺋﯩﻴَﺔ) -*Hâşiyetu 'Îsâm 'ala'l-Câmî* (Ey *el-Fevâidu'z-ziyâiyye*): 'Îsâmuddîn İbrâhim b. Muhammed el-Îsferâyînî es-Semerkandî'nin (ö.951/ 1544), te'lif ettiği bu hâşiyeye “*el-Fevâiduâz-ziyâiyye*”nin çok kısa ve muhtasar bir hâşiyesi mahiyetindedir. Müellif, bu hâşiyenin bir çok yerinde el-Câmî'nin görüşlerini reddetmiş ve el-Mevlâ Abdulğafûr ile çelişen bilgiler sunmuştur. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin bu hâşiyeden de istifâde ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak bazı öğrencilerin onun tamamını okuduğu da rivâyet edilmektedir.⁴⁵

3)- Mantık İlmi: Mantık: Belirli kuralları olan ve bu kurallara uyulduğunda zihni yanlış düşünmekten koruyan, tasavvur ve tasdikât konularını inceleyen bir ilimdir.⁴⁶ Araştırmamıza konu olan medreselerde hocalar, aşağıdaki kitapları okutarak öğrenciyeye mantık ilmini öğretirlerdi.

ﺍ- (ﻣُﺨْتَصَّرُ ﺍﻟﯩﺴﺎﻏﻮﺟﯩ) -*Muhtasaru'l-Îsâğûcî*: Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö.663/1264) te'lif ettiği bu risâle mantık ilminin küllî kurallarını kapsamaktadır. “*Îsâğûcî*” olarak isimlendirilmesi, mecâz-ı mürsel cinsindedir. Yâni ismin bir kısmı zikredilerek tamamı kastedilmiştir. “*Îsâğûcî*” Yunanca bir kelime olup manası; cins, tür, ayırım, hâsse, ve ilintiden ibâret olan beş tümcel unsuru kapsamaktadır. Bu da mantığın dokuz babından biridir. Bu risâlenin ilk ve sonraki asırlarda yaşayan âlimlere ait çok sayıda şerhleri ve hâşiyeleri vardır. Bu şerh ve hâşiyelerin bir kısmı, aşağıda zikredilecektir. P. Thomas Novariensis tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Medreselerde ders veren hocalar, bu kitabın tamamını şark medreselerinde, öğrencilere okutmaktadırlar. İlk olarak 1625'te Roma'da Latince tercümesi ile birlik-

44 İstanbul 1312. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 399-400; Brockelmann, *GAL*, I, 304; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 307-308.

45 Bizim istifâde ettiğimiz nüsha, h.1306 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 286 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zumûn*, II, 1372; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VIII, 291; M. Süreyyâ, *Sicill-ı Osmânî*, III, 471; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 26; Serkis, *Mu'cem*, II, 1330-1331; Brockelmann, *GAL*, I, 304; a. mlf. *Suppl.*, II, 419; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 66; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 101-102; a.mlf., *el-Müstedrak 'alâ Mu'cemi'l-müellifin*, s. 29.

46 Tanım için bk. el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 321; Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtu'l-fünûn*, I, 45-49; III, 246; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 277-279; Abdurrahmân Nâcim, *Türkçe Mantık Hüllâsası*, İşaret Yay., İstanbul 1998, s. 23; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 57-58.

te basılmıştır. Müstakil olarak, şerh veya hâşiyeleriyle birlikte defalarca basılmıştır.⁴⁷

b- (مُغْنِي الطُّلَّابِ شَرْحُ إِسَاغُوجِي) *Muğni't-tullâb şerhu İsâğûcî*: Manisa'lı Mahmud b. Hasan er-Rûmî'nin (ö.1222/1807) te'lif ettiği bu şerh olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Şerhin tamamı, şark medreselerinde, öğrencilere okutulmaktadır. Bu şerhin de, pek çok baskısı vardır.⁴⁸

c- (الْفَنَّارِي شَرْحُ الْإِسَاغُوجِي) *el-Fenârî şerhu'l-İsâğûcî*: Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî'nin (ö.834/ 1431) telif ettiği bu şerh mantık ilminin iki ana konusu olan “*Tasavvurât*” ve “*tasdîkat*” konularını kapsamaktadır. Medreselerdeki hocalar, bu şerhin tamamını, öğrencilere okutmaktadırlar. Birçok hâşiyesi bulunan eser, medreselerde yaygın bir şekilde okutulmakta olup defalarca basılmıştır.⁴⁹

ç- (حَاشِيَةٌ قَوْلِ أَحْمَدَ) *Hâşiyetu Kûl Ahmed*: Kul Ahmed diye meşhur olan Ahmed b. Muhammed el-Ömerî (ö.785/1383) tarafından kaleme alınan bu hâşiyede, “*el-İsâğûcî*”de bulunup manası anlaşılmayan kelimeleri açıklanmıştır. Bu yüzden, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Eser, defalarca basılmıştır.⁵⁰

d - (شَرْحُ الشَّمْسِيَّةِ أَوْ سَعْدُ الدِّينِ عَلَى الشَّمْسِيَّةِ) *Şerhu's-Şemsiyye (veya Saâdeddîn 'ala's-Şemsiyye)*: Sadeddîn Teftâzânî (ö.891/1389) tarafından kaleme alınan eserde, Necmeddîn Ömer b. Ali el-Kazvînî'nin (ö.693/1294) “*eş-Şemsiyye*” isimli kitabında bulunan ama manası anlaşılmayan kelimeler açıklanmış; mantıkla ilgili kurallar incelemiş; kapalı ve anlaşılmayan ibâreler detaylı bir şekilde ele almıştır. Âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılan eser defalarca basılmıştır.⁵¹

47 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1963'te İstanbul'da basılmış olup 8 sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 272; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 554; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XXVI, 55; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 206-208; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s. 342, 524; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 105; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 469; Serkîs, *Mu'cem*, I, 290-291; Brockelmann, *GAL*, I, 464; a. mlf., *Suppl.*, I, 841; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 279; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 315; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 57-58; Abdulkuddus Bingöl, “İsâğûcî”, *DİA*, XXII, 488-489.

48 İstanbul 1965. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 418; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, I, 153; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1769; Brockelmann, *Suppl.*, I, 843, II, 19; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 167; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 158, 203.

49 İstanbul 1965. Ayrıca bk. Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 97-98; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 120, 290; II, 110, 171; Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi*, XXI, 218; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166-167; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 207; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VII, 209; Şevkânî, *el-Bedru't-tâlî*, II, 266-269; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 188, 189; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1460-1461; Brockelmann, *GAL*, II, 234; a. mlf. *Suppl.*, II, 328; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 110; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IX, 272-273.

50 İstanbul 1965. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 207; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 115; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 286-287; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1531; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 225; Kehhâle, *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemü'l-müellifîn*, s. 90.

51 İstanbul 1312. Ayrıca bk. İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 350; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, II, 285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 192; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1063; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 319-322; Şevkânî, *el-Bedru't-tâlî*, II, 303-305; Hivânsârî, *Revdatü'l-cemât*, VIII, 133; Mecdî, *Hedâiku'i-Şekâik*, s. 229, 495, 524, 525;

4) **Vazı' İlmi:** Bu ilim, kelimelerin vazedilmesiyle (kuruluşuyla) ilgili hususu araştıran bir ilim dalıdır.⁵² Şark medreselerinde Vazı' ilmi ile ilgili aşağıda zikredilecek şu kitaplar okutulurdu:

a) (الرِّسَالَةُ الْوَضْعِيَّةُ الْعَضُدِيَّةُ) *er-Risâletu'l-vaz'iyyetu'l-Adudiyye:* Adududdîn el-İcî (ö.756/1355) te'lif etmiştir. Müellif, "vaz'ı" kelimesinin ta'rifini ve yorumunu yapmış; bu ilmin şahsî ve nev'î, hâs, 'âmm, zât isimleri ve şekil isimlerine ayırarak nasıl vazı' edildiğini ve bu ilimle ilgili diğer konular hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca vazı' ilminin konusu, gâyesi ve bu sahada çaba harcayanlarca gizli olmayan faydası hakkında gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Bu risâle, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır. Bu eser, defalarca basılmıştır.⁵³

b) (رِسَالَةٌ فِي الْوَضْعِ) *Risâle fi'l-vazı'*: Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö.816/1413) tarafından te'lif edilen bu kitap, "el-Mir'âtiye" adıyla tanınmaktadır. Âlimler yaygın bir şekilde bu risâleden faydalanmışlar. Bu risâlenin de tespit edebildiğimiz kadarıyla çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır.⁵⁴

c) (الْلَمْعُ فِي عِلْمِ الْوَضْعِ) *el-Luma' fi' ilmi'l-vazı'*: Molla Ebû Bekir Mîr Rüstem es-Sürî'nin (ö.1350/ 1931) te'lif ettiği bu eser, kelimeyi vazı' (kuruluş) açısından incelemektedir. Maksadı, vâzı'ı bilmektir. Çok muhtasar olan bu risâle, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.⁵⁵

5) **Münâzara İlmi:** Bu ilim, tartışma yapan iki kişinin aralarındaki konuşma ve tartışma metodlarından bahseden bir ilimdir. Konusu, delillerdir. Yâni iddiâ sahi-

Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 429-430; Serkis, *Mu'cem*, I, 637; Brockelmann, *GAL*, II, 216 (280); a. mlf., *Suppl.*, II, 310; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 228; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifin*, s. 526, 874.

52 Tanım için bk. Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 347; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtü'l-fünûn*, IV, 329-336; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 125-126.

53 İstanbul 1306. Ayrıca bk. Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyye el-kübrâ*, 10/46,78; İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 222, 223; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 75-76; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 125,126; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zumûn*, I, 877, 878, 898; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 174-175; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, I, 326-327; Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, V, 49-53; Bağdâdî, *Izâhu'l-meknûn*, I, 365-378, 565; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 527; Serkis, *Mu'cem*, II, 1332; Brockelmann, *GAL*, II, 208268); a. mlf., *Suppl.*, II, 288; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 295; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, V, 119-120.

54 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 196-197; es-Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmi'*, V, 328-330; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zumûn*, I, 898; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, I, 488-490; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 125-132; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 728-729; Brockelmann, *GAL*, II, 216-217; a. mlf. *Suppl.*, II, 305-306; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 7; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VII, 216.

55 Bu risâlenin istifâde ettiğimiz nushası, m. 1947 tarihinde Mardin ili, Midyat ilçesinde basılmış olup 14 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Abdülkerîm el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm ü dn*, (trc. Ahmed Hivârî), Tahran, h. 1369, s. 30-31.

binin başkasını iknâ etmesi ve iddiâsını ispatlamak için kullandığı delillerdir.⁵⁶ Şark medreselerinde münâzara ilmi ile ilgili şu kitap okutulurdu:

(الرَّسَالَةُ الْوَلَدِيَّةُ) *er-Risâletü'l-Velediyye*: Saçaklızâde diye meşhur olan Maraşlı Muhammed b. Ebu Bekir (ö.1145/1732) te'lif etmiştir. Müellifin, eserini oğluna ve diğer kimselere münâzarayı (tartışma metodlarını) öğretmek için kaleme aldığı zikredilmektedir. Abdülvehhâb b. Hüseyin el-Âmidî'nin kaleme aldığı şerh önemlidir.⁵⁷

6) Belâğat İlmi: Bu ilim, me'ânî, beyân ve bed'î ilimleri olmak üzere üç kısma ayrılır. Belâğat, Arapça ibârelerdeki edebî sanatlardan bahseden bir ilimdir.⁵⁸ Şark medreselerinde öğrencilere Belağat ilmini öğretmek için aşağıdaki kitapları okuturlardı:

a- (رِسَالَةُ الْفَرِيدَةِ فِي الْإِسْتِعَارَةِ وَالْمَجَازِ) *Risâletu'l-Ferîde fi'l-isti'âre ve'l-mecâz*: Mevlânâ Ebu'l-Kâsım Nasr b. Muhammed el-Leysî es-Semerkindî'nin (ö. 373/987) te'lif ettiği eser metni çok kısa olmakla birlikte, geniş manaları kapsayan bir risâledir. Müellif bu eserini, istiâreler, manaları ve karîneleri ve mecâzın çeşitlerini açıklayan ferîdeler (=eşsiz inciler) halinde te'lif etmiştir. Çok sayıda şerh ve hâşiyesi vardır. Bunların bazılarını tanıtmaya çalışacağız.⁵⁹

b- (شَرْحٌ عَلَى رِسَالَةِ الْفَرِيدَةِ) *Şerh 'alâ Risâleti'l-ferîde*: Bu kitabı, İsmâüddîn İbrahim b. Muhammed b. Arapşâh el-İsferâyînî es-Semerkindî (ö.945/1528) "el-Ferîde" de geçen manası kapalı ve anlaşılmayan kelimeleri açıklamak üzere kaleme almıştır. Ayrıca bütün misaller hakkında gerekli bilgiler vererek açıklamalarda bulunmuştur. Bu şerh, âlimler arasında meşhurdur. Bu şerh de, diğer eserler gibi defalarca basılmıştır.⁶⁰

56 Tanım için bk. el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 73, 102; Tehânevî, *Keşşâfu ıstîlâhâtü'l-fünûn*, I, 151; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 280; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 38-40; Serkîs, *Mu'cem*, I, 995.

57 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, h. 1270 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 13 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 322-323; Serkîs, *Mu'cem*, I, 995; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 325; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 60; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 118-119.

58 Tanım için bk. el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 106-107; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 185-190; Tehânevî, *Keşşâfu ıstîlâhâtü'l-fünûn*, I, 26-30; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâtü'l-arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, s. 254, 255, 258-260; Muhammed Altuncî, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, II, 657, 660.

59 Bizim istifâde ettiğimiz nüsha, 1967 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 4 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, X, 227-228; a.mlf., *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 169; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XXVII, 36; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-müddie*, III, 544-545; İbn Kutlubugâ, *Tâcü't-terâcim*, s. 275-276; el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, s. 220; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 945; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 490; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1331; Brockelmann, *Suppl.*, I, 347-348; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 27; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XIII, 91; İsmail Durmuş - İskender Pala, "İsti'âre", *DİA*, (İstanbul 2001), XXIII, 315-318.

60 Faydalandığım nüsha, 1276'da Âsîtâne'de (İstanbul'da) basılmış olup 141 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 845; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VIII, 291; Hivânsârî, *Revâdâtü'l-cemât*, I, 179-183; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 26; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1330-1331; Brockelmann, *GAL*, II, 410-411; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 66; Kehhâ-

c- (تَلْحِيسُ الْمَفْتَّاحِ فِي الْمَعَانِي وَالْبَيَانِ وَالْبَدِيعِ) *Telhîsu'l-Miftâh fi'l-me'ânî, ve'l-beyân ve'l-bedî'*: Dımaşk Hatîbî olarak tanınan Celâleddîn Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvînî eş-Şâfi'î (ö.739/1338) te'lif ettiği eseri, müellif Sekkâkî'nin "*Miftâhu'l-'ulûm*" ismindeki kitabının üçüncü bölümünü kısaltarak birbiriyle uyumlu ve düzenli bir şekilde tertip etmek suretiyle bazı bilgileri de ekleyerek meydana getirmiştir. Söz konusu eser, ilim ehli arasında meşhur olup bir mukaddime ve üç fenn (bilim dalı) halinde düzenlenmiştir. Birinci fen, me'ânî ilmi ile ilgili olup sekiz bâbdan oluşur. İkinci fen, beyân ilmiyle ilgilidir. Bu fen de; teşbihin çeşitleri, isti'ârenin çeşitleri ve kinâye ile ilgili konuları kapsamaktadır. Üçüncü fen, bedî' ilmiyle ilgilidir. Ayrıca müellif bu muhtasar kitabına "*el-Îzâh*" isminde bir şerh de yazmıştır. "*Telhîs*" kitabı, ilim erbabınca kabul görmüş büyük âlimler bu kitaba çok önem vermişler. Ayrıca çok sayıda öğrenci, bu kitabı hem okumuş, hem de ezberlemiştir. Âlimler "*Telhîs*" üzerine pek çok sayıda şerh ve hâşiye yazmışlardır. Kelkuta, Âsitane, Beyrut, Mısır ve İstanbul'da defalarca basılmış olup Sa'dî Çöğenli başkanlığındaki bir heyet tarafından tahkîk ve tercüme edilmiştir.⁶¹

d- (مُخْتَصَرُ الْمَعَانِي شَرْحُ تَلْحِيسِ الْمَفْتَّاحِ) *Muhtasaru'l-me'ânî şerhu Telhîsi'l-miftâh*: Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin (ö.792/1389) h. 756 yılında te'lif ettiği eserde müellif, "*Telhîs*"teki manası anlaşılmayan kelimeleri, beyitleri ve diğer ibâreleri açıklamış. Müderrisler, bu kitabı tercih ederek asırlarca Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutmuşlar. Ayrıca Altıparmak diye şöhret kazanan Muhammed b. Muhammed (ö.h.1023), bu kitabı Türkçeye tercüme etmiş ve bu tercümeyle "*en-Nef'u'l-mu'avvel*" ismini vermiştir. Bu tercümesi de tab edilmiştir. Bu kitaba çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Bu eser de defalarca basılmıştır.⁶²

7) **Akâid İlmi**: Bu ilim, iman esaslarından bahseden bir ilimdir.⁶³ Şark medrese-

le, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 101-102.

61 -Bizim istifâde ettiğimiz nüsha, 1999'da İstanbul'da basılmıştır. (Metni 266 sayfa olup tercümesi 173 sayfadır). Ayrıca bk. es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, 242; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, IX, 158-161; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 185; İbnü Hacer, *ed-Dürrerü'l-kâmine*, IV, 3-6; İbn Tağrîberdî, *en-Nucümü'z-zâhire*, IX, 318; Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât*, I, 156-157; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 194; II, 324; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 392, 425, 452, 457, 475, 487, 558, 559; el-Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, I, 196-197; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 301; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 62, 124, 300, 514; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 473-479; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VI, 123-124; Şevkânî, *el-Bedrî't-tâli'*, II, 183; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, VIII, 87-89; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 150; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1509; Brockelmann, *GAL*, I, 295; a. mlf., *Suppl.*, II, 516; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 192; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 10/145-146; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 56-57.

62 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası h. 1307 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 464 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. İbnü Hacer, *ed-Dürrerü'l-kâmine*, IV, 350; Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât*, II, 285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 191-192; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 284; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 474-475; II, 1628; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 429-430; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VI, 319-322; Şevkânî, *el-Bedrî't-tâli'*, II, 303-305; Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, VIII, 89, 123; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 18; Serkîs, *Mu'cem*, I, 638; Brockelmann, *GAL*, II, 215-216; a. mlf. *Suppl.*, II, 304; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 228; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 57.

63 Tanım için bk. Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtu'l-fünûn*, I, 30-36; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 297; Ebu Bekir el-

lerinde 'akaid ilmi ile ilgili şu kitaplar okutulmuştur:

a- (عَقَائِدُ الْإِيمَانِ أَوْ نَهْجُ الْأَنْبَاءِ) *'Akâid-i imân* (veya *Nehcü'l-enâm*): Molla Halîl el-Es'ardî (Siirt'li) (ö.1257/1841) tarafından te'lif edilen risâle kelâm ilmi ve uyulması gereken âdâb-ı muâşeretten bahseden 293 beyitlik bir manzumedir. Şarkta okumaya başlayan her öğrenciye bu risâle, ders kitabı olarak okutulur ve öğrenci bu risâleyi kolaylıkla ezberler. Çünkü bu risâle, oldukça muhtasar ve kafiyelidir. Diyarbakır'lı Ahmed Hilmi el-Kûgî söz konusu eseri şerhetmiştir. Bu risâle, defalarca basılmıştır.⁶⁴

b- (عَقَائِدُ النَّسْفِيِّ) *Akâidu'n-Nesefî*: Ömer en-Nesefî (ö.537/1142) te'lif etmiştir. Bu risâlenin çok miktarda şerhi ve hâşiyesi bulunur. Şârihlerden biri olan Sa'deddîn et-Teftâzânî şöyle demiştir: “*el-'Akâid*” ismindeki muhtasar eser, birkaç fasılda, çok faydalı bilgiyi kapsamaktadır. Bu bilgiler, dinin temel kuralları ve esaslarıdır. Ayrıca eser, son derece güzel bir şekilde seçilmiş, düzenlemiş ve tertip edilmiştir.⁶⁵ Şark medreselerinde ders kitapları arasında yer almaktadır. Bu kitap defalarca basılmıştır.⁶⁶

d- (شَرْحُ الْعَقَائِدِ النَّسْفِيِّ) *Şerhu'l-Akâid en-Nesefî*: Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö. 791/1389) h. 768 yılında tamamladığı bu eserinde “*el-'Akâid*” risâlesinde anlaşılmayan kelimeleri açıklamış, problemleri çözmüş ve bu kitaptaki bilgilerden maksadın ne olduğunu izâh etmiştir. Ayrıca “*el-'Akâid*” risâlesine bir çok faydalı bilgi ilâve ederek müellifin amacını yorumlamıştır. Bu şerh, âlimler arasında muteber bir eser olarak takdir edilmiş ve te'lif edildiği tarihten günümüze kadar şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bu eserin, pek çok baskısı vardır.⁶⁷

Cezâirî, *Akidetü'l-mü'min*, s. 21; Şerafettin Gölcük, *İslâm Akâidi*, s. 13.

64 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 2002 yılı Diyarbakır ili, Bismil kazasında basılmış olup 78 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Abdülkerim el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm ü dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), Tahran, h. 1369, s. 507; Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, İstanbul 1996, s. 139-140.

65 Bk. *Şerhu et-Teftâzânî*, s. 7.

66 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1310 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 4 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, IV, 471; en-Nüveyrî, *İrşâdu'l-erîb*, VI, 53; ez-Zehebî, *Stiyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/126-127; İbnü Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 327; İbn Kutlubugâ, *Tâciü't-terâcîm*, s.162-164; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 78; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 140, 146, 179; Mecdî, *Hedâiku's-Şekâik*, s.292, 342; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1145-1146; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, IV, 115; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s.149-150; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müde*, I, 394-395; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 783; Serkis, *Mu'cem*, II, 1856; Brockelmann, *GAL*, I, 427-428; a.mlf. *Suppl.*, I, 758-762; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 60; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VII, 305-306; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 53.

67 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, h. 1323 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 79 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 350; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 285; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 192; Mecdî, *a.g.e.*, s. 173, 198, 282, 344, 525; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1145-1149; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VI, 319-322; Şevkânî, *el-Bedrü'l-tâli*, II, 303-305; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, VIII, 133; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 18; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbî'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 247; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 429, 430; Serkis, *Mu'cem*, I,

c- (حَاشِيَةُ الْكَسْتَلِيِّ عَلَى شَرْحِ الْعَقَائِدِ) *Hâşiyetü'l-Kestellî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*: Bu kitabı, Muslihuddîn Mustafa b. Muhammed el-Kastalânî (Kestellî) (ö.901/1460), te'lif etmiştir. Müellif, bu eserinde Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin, "Akâidu'n-Nesefî"ye yazdığı şerhindeki bazı konuları açıklamıştır. Bu şerhe, akâid ilmi ile ilgili bazı yeni ve faydalı bilgileri ilâve etmiş olup anlaşılmayan bazı ibârelere açıklık getirmiştir. Bu hâşiyeye, defalarca basılmıştır.⁶⁸

8) **Fıkıh Usulü İlmi**: Müctehidin, şer'î âmelî hükümleri tafsilî delillerden çıkarabilmesine yarayan kurallar bütünüdür.⁶⁹ Bu ilimle ilgili olarak da aşağıdaki kitaplar okutulmaktadır:

a- (مِنْهَاجُ الْوُصُولِ إِلَى عِلْمِ الْأُصُولِ) *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*: Aynı zamanda bir müfessir ve kelâmcı olan Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö.685/1286), tarafından telif edilen eser çok kısa olmasına rağmen, pek fazla miktarda faydalı bilgiyi kapsayan meşhur bir kitaptır. Bir giriş ve yedi ana bölüm halinde hazırlanmıştır. Şâfi'î mezhebine göre yazılmasına rağmen, Hanefîler de bu kitaptan faydalanmışlar. Âlimler bu kitaba çok önem vererek şark medreselerinde talebelere ders kitabı olarak okutmuşlar. Bu kitabın çok sayıda şerhi ve çok sayıda baskısı mevcuttur.⁷⁰

b- (جَمْعُ الْجَوَامِعِ فِي أُصُولِ الْفِقْهِ) *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh*: Bu kitabı, Tâcuddîn Ebu'n-Nasr Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî (ö.771/1370) te'lif etmiştir. Metni çok kısa olmasına rağmen, çok miktarda faydalı bilgiyi kapsayan meşhur bir kitaptır. Müellif bu eserini bir giriş ve yedi bölüm şeklinde düzenlemiştir. Bu kitabın çok sayıda şerhi olup en faydalılarından biri Celâleddîn el-Mahallî'nin (ö.863/1458) kaleme aldığı şerhtir. Bu kitabın da pek çok baskısı vardır.⁷¹

637; Brockelmann, *GAL*, II, 215-216; a. mlf., *Suppl.*, II, 301; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 228.

68 -Bizim istifâde ettiğimiz nusha, Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin şerhi ile birlikte h. 1323 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 199 sayfadandır. Ayrıca bk. Mecdî, *Hedâiku'l-Şekâik*, s.161-166; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1145; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VIII, 11-12; el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 306; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 308; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 491-492; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 433; Serkis, *Mu'cem*, II, 1559; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 282.

69 Tanım için bk. Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtu'l-fünûn*, I, 38-41; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 163-172; Abdulkerim Zeydân, *el-Vecz*, s. 9; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 112.

70 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1326 tarihinde Kahire'de basılmış olup 112 sayfadandır. Ayrıca bk. el-Yâfi'î, *Mirâtü'l-cinân*, IV, 220; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, VIII, 157-158; İznevi, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, I, 136; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/309; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 50-51; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 171; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1878-1880; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 392-393; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, II, 589; a. mlf., *Hediyetü'l-ârifin*, I, 462-463; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-336; Serkis, *Mu'cem*, I, 618; Brockelmann, *GAL*, I, 416-418; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 110; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 97-98; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Beyzâvî", *DİA*, (İstanbul, 1995), VI, 100-102.

71 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1062 tarihinde Mısır'da basılmış olup 50 sayfadandır. Ayrıca bk. İbnü Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 425-428; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XXI, 108-109; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdere*, I,

9) Fıkıh İlmi: Bu ilim, âmelle ilgili şer'î hükümlerden, ibâdetler ve muâmelelerin detaylı delillerinden bahseden bir ilimdir.⁷²

Ancak burada şunu da belirtelim ki, Doğu Anadolu'da ikâmet eden müslümanların çoğu Şâfi'î mezhebine bağlıdırlar. Bundan dolayı, öğrenciler umumiyetle Şâfi'î mezhebine göre yazılmış olan fıkıh kitaplarından fıkıh ilmini öğrenmektedirler. Böylece öğrencilere aşağıda zikredilen fıkıh kitaplarından islam hukuku öğretilmiştir:

a- (غَايَةُ الْإِحْتِصَارِ أَوْ أَلْفَاظُ التَّقْرِيبِ) *Gâyetü'l-iẖtisâr* (veya *Elfâzu't-takrîb*) : Bu kitabı, Ebû Şucâ' el-İsfehânî (ö.593/1196) te'lif etmiştir. Bu kitap; tahâret, abdest, gusul, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac, ferâiz, nikâh, nafakalar, muâmeleleri ve fıkıh ilmi ile ilgili diğer konuları kapsamaktadır. Bu kitabın metni çok kısa olmasına rağmen önemli derecede faydalı bilgileri kapsayan meşhur bir eserdir. Bu kitabı, Doktor Kizer Fransızcaya tercüme etmiştir (Leyden 1859) Şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulan önemli eserlerden biridir. Bu kitabın çok sayıda şerhi ve hâşiyesi vardır. Mezkûr eser, Şihâbeddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-Abbâdî'nin (ö.992/1584) bu kitaba yazdığı şerhi ile birlikte m. 1945 tarihinde Kahire'de basılmıştır. Ayrıca İstanbul'da birçok baskısı yapılmıştır.⁷³

b- (حَاشِيَةُ الْبَاجُورِيِّ عَلَى شَرْحِ ابْنِ قَاسِمِ الْغَزِّيِّ عَلَى مَثْنِ أَبِي شُجَاعٍ) *Hâş'yetü'l-Bâcûrî 'âlâ şerh İbn Kâsım el-Gazzî 'âlâ metni Ebî Şücâ'*: Bu kitabı, büyük âlim İbrâhim el-Bâcûrî (ö.1277/1860) te'lif etmiştir. İbnu'l-Kâsım'ın "*Gâyetü'l-iẖtisâr*"a yazdığı "şerhî" üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Pek çok defa Mısır'da basılmıştır. Şark medreselerinde, hocalar tarafından talebelere tavsiye edilen başvuru kitabıdır.⁷⁴

c- (الْأَنْوَارُ لِأَعْمَالِ الْأَبْرَارِ) *el-Envâr li a'mâli'l-ibrâr*: Bu kitabı, Cemalüddîn Yusuf b. İbrahim el-Erdebîlî (ö.799/1397), te'lif etmiştir. Müellif bu kitapta önemli

282-283; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 84-85; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 595-597; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VI, 221-222; Şevkânî, *el-Bedrî't-tâli'*, I, 410-411; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 255; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 639; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1002-1003; Brockelmann, *GAL*, II, 89-90; a. mlf., *Suppl.*, II, 105; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 184-185; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 225-226.

72 Tanım için bk. el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 246-247; Firûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1614; Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtü'l-fünûn*, I, 41-44; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 173-332; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 690-691; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 112

73 Bizim istifâde ettiğimiz nusha 94 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Yâkût, el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, III, 598-599; Sübkî, *Tabakâtu'ş-şâfi'iyye el-kübrâ*, VI, 15; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1189; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, II, 136; Serkîs, *Mu'cem*, I, 318; Brockelmann, *GAL*, I, 392; a. mlf., *Suppl.*, I, 676; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 116-117; Talas, *el-Keşşâf*, s. 83; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 199.

74 Faydalandığımız nusha, iki cilt halinde h. 1326 tarihinde Mısır'da basılmıştır. Ayrıca bk. Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 304; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 244; a. mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 41-42; Serkîs, *Mu'cem*, I, 507-510; Brockelmann, *GAL*, II, 487; a. mlf., *Suppl.*, II, 741; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 71; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 84; Talas, *el-Keşşâf*, s. 84.

fıkıh kitaplarında zikredilmeyen ve genel olarak ihtiyaç duyulan önemli fıkıh problemlerini bir araya toplamıştır. Müellif, bu kitabını şu yedi kitaptaki önemli meseleleri bir araya getirerek te'lif ettiğini belirtmektedir: er-Râfi'nin "eş-Şerhu'l-kebîr" ve "eş-Şerhu's-sağîr"i, "er-Ravde", "el-Lübâb", "el-Muharrer", "el-Hâvi" ve "et-Ta'lîka". Ayrıca Şâfiî mezhebinin en önemli fıkıh kitapları sayılan bu kitaplara, mutlaka zikredilmesi gereken konuları da muteber Şâfiî fakihlerin kitaplarından naklederek bunlara eklemiştir ve nakil yaparken de Şâfiî mezhebine ait çok sayıda kitabın ismini zikretmiştir. Bu kitap, fıkha dair şu konuları kapsamaktadır: Tahâret, abdest, gusul, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac, ferâiz, nikâh, nafa-kalar, muâmeleler ve fıkıh ilmi ile ilgili diğer konular. Bu kitap üzerine bazı notlar, haşiyeler ve şerhler yazılmış olup iki büyük cilt halinde basılmıştır. Meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu eser, el-Kümmesrâ "Haşiyesi" ve el-Hâc İbrâhim "Hâşiyesi" ile birlikte m. 1969 da Kahire'de basılmıştır. Ayrıca defalarca İstanbul'da basılmıştır.⁷⁵

b- (مِنْهَاجُ الطَّالِبِينَ وَ عَمْدَةُ الْمُفْتِينَ) Minhâcü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-Müftîn: Yahya b. Şeref en-Nevevî'nin (ö.676/1277) Şâfiî fikhına dair te'lif ettiği eser er-Râfi'nin "el-Muharrer" adlı kitabının bir özeti mahiyetinde olup ayrıca "el-Muharrer" de bulunmayan bazı konuları da ihtiva etmektedir. Hatîb eş-Şirbînî'nin (ö. 977/1570) "Muğni'l-muhtâc" ve Muhammed ez-Zührî el-Ğamrâvî'nin (ö.1363/1945) "Sirâcü'l-vehhâc" adlı çalışmaları eserin en meşhur şerhleri arasında yer alır.⁷⁶

e- (فَتْحُ الْعَيْنِ بِشَرْحِ فُرَّةِ الْعَيْنِ) Fethu'l-mu'în bi şerh Kurreti'l-'ayn: Zeynüddîn b. Abdilazîz el-Melîbârî'nin (ö.987/ 1579), fıkıh ilmi ile ilgili bütün konuları kapsayıcı mahiyette te'lif ettiği bir kitap h. 982 yılında tamamlanmıştır. Müellifinin daha önce yazdığı "Kurre-tü'l-'ayn" kitabındaki manası kapalı kelimeleri açıklamak ve Şâfiî fikhına dair önemli konuları zikretmektedir.⁷⁷

75 Bizim istifâde ettiğimiz nusha (679+812) 1491 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, XXI, 184; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 195-196; İbnu Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, VII, 205; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VI, 264; Serkîs, *Mu'cem*, I, 423; Brockelmann, *GAL*, II, 199; a. mlf. *Suppl.*, II, 271; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 212; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 266. (Ayrıca el-Erdebî için bk. İzzeddîn İbnu'l-Esir, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, I, 41).

76 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1960 tarihinde Mısır'da basılmış olup 160 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 278; Yâfi'i, *Mirâtu'l-cinân*, II, 182-183; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, VIII, 395-400; İsnevî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 266-267; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 278-279; Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, I, 24-25; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 53; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1873-1876; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 354-356; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 254; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, II, 520, 587; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 524-525; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1878-1880; Brockelmann, *GAL*, I, 394-397; a. mlf., *Suppl.*, I, 680; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 149-150; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 202-203; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 837.

77 Mısır 1331. bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 377; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1762-1763; Brockelmann, *GAL*, II, 604; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 64; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV, 193.

f- (إِعَانَةُ الطَّائِبِينَ عَلَى حَلِّ أَلْفَافٍ فَتَحَ الْمُعِينِ) *İ'ânetü't-tâlibîn 'alâ halli elfâzi Fet-hi'l-mu'in*: Osman b. Muhammed Şetâ ed-Dimyâtî (ö. 1300/1883) tarafından te'lif edilmiş müellif, "*Fethu'l-mu'in*"deki anlaşılmayan kelimeleri açıklamış ve fıkıh ilmi ile ilgili önemli konuları zikretmiştir. Şark medreselerinde kaynak kitap olarak tavsiye edilmektedir.⁷⁸

Burada şu hususa işaret etmemiz gerekir ki, şark medreselerinde okuyan öğrenciler Hanefî mezhebine ait şu fıkıh kitaplarını da okuyorlardı: Şürünbülâî, *Nûrü'l-îzâh*⁷⁹ ve şerhi *Merâki'l-felâh*,⁸⁰ İbrahim el-Halebî, *Mültekâ'l-ebhur*⁸¹ ve *Ğunyetü'l-Mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî ve Ğunyeti'l-Mübedî*.⁸²

z- (مُخْتَصَرُ الْقُدُورِي) *Muhtasaru'l-Kudûrî*: Bu kitabı, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer b. Hamdân el-Bağdâdî (ö.428/1037) te'lif etmiştir. Hanefî mezhebinde bu esere "*el-Kitap*" denilir. Bu onun, sağlam ve çok güvenilir bir metin olup büyük âlimler arasında yaygın halde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Alimler, metni kısa olan bu kitabı teberrüken okurlar, hattâ bazıları, sıkıntılı günlerde ve veba hastalığının salgın olduğu zamanlarda onu okumayı denemişlerdir. Şunu da ifâde edelim ki, Hanefî fakihleri, bu kitabı şerhetmeye önem vermişlerdir. Bundan dolayı bu kitabın çok sayıda şerhi vardır. Bu kitap, medreselerde hocalar tarafından talebelere ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bu kitabın pek çok baskısı vardır.⁸³

78 Mısır 1316. Ayrıca bk. Serkîs, *Mu'cem*, I, 577; Brockelmann, *GAL*, II, 500; a. mlf., *Suppl.*, II, 604, 811; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 214; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 270.

79 Şürünbülâî, *Nûrü'l-îzâh*, Mısır 1958. Ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1982; el-Muhibbî, *Hulâsetü'l-eser*, II, 38-39; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 292; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1118; Brockelmann, *GAL*, II, 313; a. mlf., *Suppl.*, II, 430-431; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 208; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 265-266; Talâs, *el-Keşşâf*, s. 81.

80 Şürünbülâî, *Merâki'l-felâh*, İstanbul 1985. Ayrıca bk. Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, II, 464; a. mlf., *Hediyetü'l-ârifin*, I, 292; el-Muhibbî, *Hulâsetü'l-eser*, II, 38-39; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1118; Brockelmann, *GAL*, II, 313; a. mlf., *Suppl.*, II, 430; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 208; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 265-266; a. mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemü'l-müellifin*, s. 199; Talâs, *el-Keşşâf*, s. 77.

81 İstanbul 1965. Ayrıca bk. Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 500; Mecdî, *Hedâiku'î-eş-Şekâik*, s. 393-394; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1814-1816; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VIII, 308-309; el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, 77; Brockelmann, *GAL*, II, 432; a. mlf., *Suppl.*, II, 642; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 27; Serkîs, *Mu'cem*, I, 13; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 66-67; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 80; Talâs, *el-Keşşâf*, s. 78.

82 İstanbul 1981. bk. Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 500-501; Mecdî, *a.g.e.*, s. 493; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1814-1816; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VIII, 308-309; el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, 77; Brockelmann, *GAL*, I, 383; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 27; Serkîs, *Mu'cem*, I, 13; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 66-67; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 80; Talâs, *el-Keşşâf*, s., 77.

83 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, h. 1319 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 128 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 24-25; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-Ensâb*, III, 19-20; İbn Hallikân, *Ve-feyâtu'l-a'yân*, I, 21-26; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*, XVII, 574; a. mlf., *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 1086; a. mlf., *el-İber*, III, 166; Yâfi'i, *Mirâtu'l-cinân*, III, 47; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 40; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 253-255; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müde*, I, 247-250; İbn Kutluboga, *Tâci't-terâcim*, s. 19-20; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1631-1634; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, III, 233; Mecdî, *Hedâiku'ş-Şekâik*, s. 123, 302, 391; el-Hivânsârî, *Rev-*

k-(نِعْمَتِ إِسْلَامٍ) *Ni'met-i islâm*: Mehmet Zihnî Efendi (ö.1327/1913) tarafından Türkçe kaleme alınmış ve Hanefilerce kabul görmüş bir eserdir. Türkiye'de yaygın bir şekilde kendisine müracaat edilen eserin pek çok baskısı mevcuttur.⁸⁴

1-(كِتَابُ الْفَقْهِ عَلَى الْمَذَاهِبِ الْأَرْبَعَةِ) *Kitâbü'l-fikh 'ala'l-mezâhibi'l-erba'â'a*: Abdurrahmân b. Muhammed 'Avz el-Cezîrî'nin (ö.1360/1941) kaleme aldığı eser dört mezhebe göre hazırlanmış olup Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.⁸⁵

10) Tefsîr İlmi: *Tefsîr*, insan gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nisbetinde Kur'ân metninin içerdiği manaları ortaya koyan bir ilimdir. Şark medreselerinde tefsîr ilmi, aşağıda zikredilen tefsîr kitapları okunarak öğretilmektedir:

a-(تَفْسِيرُ الْجَلَالِينَ) *Tefsîru'l-Celâleyn*: Celaleddîn es-Süyûtî (ö.911/1505) ve Celâleddîn el-Mahallî (ö.864/1459) tarafından telif edilen bu tefsir çok kısa olmakla beraber, geniş ve kapsamlı manaları içermektedir. Şark medreselerinde çok okunan bir tefsir olup *Sâvî* ve *Cemel* olmak üzere meşhûr hâşiyesi vardır. Eserin pek çok baskısı bulunmaktadır.⁸⁶

b-(أَنْوَارُ التَّنْزِيلِ فِي أَسْرَارِ التَّوِيلِ) *Envâru't-tenzîl fî esrârî't-te'vîl*: Nâsiruddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer el-Kâzî el-Beyzâvî (ö.685/1286) tarafından kaleme alınmış meşhur dirâyet tefsirlerinden biridir. Müellif, Zemahşerî'nin "*el-Keşşâfi*"ndan irâb ve belağatle ilgili bilgileri; er-Râzî'nin "*et-Tefsîru'l-kebîr*"inden hikmet ve kelamla ilgili görüşleri; er-Râğîb el-İsfehânî'nin "*el-Müfredât*"ından iştikakla ve manaları kapalı olan ibareler hakkındaki açıklamaları ve âyetlerdeki ince işaretleri tefsirine almıştır. Âyetlerin bu tefsirlerde yer verilmeyen mânalarıyla ilgili diğer bilgileri de bunlara ekleyerek eserini meydana getirmiştir. Bu tefsirin çok sayıda hâşiyesi ve ta'lîkâtı vardır. Müellif Şâfi'î olduğu için, şark medreselerinde en çok okunan bir

dâtü'l-cennât, I, 66-67; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 30-31; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 74; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1498; Brockelmann, *GAL*, I, 174-175; a.mlf. *Suppl.*, I, 295-296; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 212; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 66-67; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 49.

84 İstanbul 1995. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 400; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 123.

85 bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 34.

86 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1991 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup 827 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi*, IV, 65-70; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdere*, I, 291, 443; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 84-85; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 86; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 445; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VIII, 51-55; el-Ayderûsî, *en-Nûru's-sâfir*, s. 54-58; el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 226-231; Şevkânî, *el-Bedru't-tâlî*, I, 328-335; II, 115; el-Hivânsârî, *Revdatü'l-cennât*, V, 54-68; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 333-334; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 244; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 534-544; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1078; Brockelmann, *GAL*, II, 114, 143; a. mlf. *Suppl.*, II, 179; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 898-914; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 301-302; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 128-131, VIII, 311-312; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 349-351; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 624-627.

tefsir niteliği kazanmıştır. Pek çok baskısı vardır.⁸⁷

11) Tefsîr Usûlü İlimi: Tefsîr ilimlerinden bahseden ilim dalıdır.⁸⁸

(الإِتْقَانُ فِي عُلُومِ الْقُرْآنِ) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*: Celeleddîn es-Süyûtî (ö.911/1505) telif ettiği eser Tefsîr ilminden seksen çeşit konuyu kapsamaktadır. Şarktaki bazı medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır, Mustafa Dîb el-Buğâ tarafından tahkîk edilen eserin pek çok baskısı vardır. Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.⁸⁹

12) Hadis İlimi: Hadis, Hz. Peygamberin söz, hareket ve onaylarından bahseden bir ilimdir.⁹⁰ Şark medreselerinin temel bilim dallarından biridir:

a- (الْأَرْبَعِينَ) *el-Erbe'in*: Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277), tarafından kaleme alınan bu kitabın çok sayıda hâşiye ve şerhleri mevcuttur. Meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu eser, İngilizceye ve muhte'lif şahıslar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu eserin pek çok baskısı vardır.⁹¹

87 Bizim istifade ettiğimiz nüshası, m. 1996 tarihinde el-Kâzrûnî hâşiyesi ile birlikte Beyrut'ta dört cilt halinde basılmıştır. Fazla bilgi için bakınız: el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 220; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, VIII, 157-158; İznevi, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, I, 136; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, 13/309; Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât*, II, 50-51; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 248-249; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 92; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 296-304; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 186-194; Şemseddîn Sâmî, *el-Kâmûsü'l-A'lâm*, II, 1440; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 392-393; Rizâzâde Şafak, *Târihu'l-edebi'l-Fârisî*, s. 198; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 258-259; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 138-146; a.mlf., *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 462-463; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-336; Serkis, *Mu'cem*, I, 616-618; Brockelmann, *GAL*, I, 417; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 110; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 97-98; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, II, 528-535; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, II, 295-314; İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzil ve Esrârü't-te'vil", *DİA*, (İstanbul 1995), XXI, 260-261; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 44-45.

88 Demirci, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, s. 86.

89 Bizim istifade ettiğimiz nüshası, 1996 tarihinde Beyrut'ta iki cilt halinde basılmıştır. Ayrıca bk. es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, IV, 65-70; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdere*, I, 291; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 86; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 8; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VIII, 51-55; el-Ayderûsî, *en-Nûru's-sâfir*, s. 51-57; el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 227-232; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, I, 328-335; el-Hivânsârî, *Revdâtü'l-cennât*, V, 54-68; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 333-334; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 243-245; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 534-544; Serkis, *Mu'cem*, I, 1074; Brockelmann, *GAL*, II, 114, 143; a. mlf., *Suppl.*, II, 179; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabi*, III, 898-914; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 301-302; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 128-131; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, II, 624-627.

90 Tanım için bk. Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtu'l-fümûn*, I, 37; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 52; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 370; Subhî Sâlih, *Ulûmü'l-hadis ve mustalahuh*, s. 3; Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, s. 120; Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 112-113.

91 Bizim istifade ettiğimiz nüshası, m. 1998 tarihinde İstanbul'da basılmış olup 72 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, VII, 278; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 182-183; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, VIII, 395-400; İznevi, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 266-267; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fî'l-medâris*, I, 24-25; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 278-279; ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 250-254; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 53; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 59-60; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 354-356; Serkis, *Mu'cem*, II, 1878-1880; Brockelmann, *GAL*, I, 394-397; a. mlf., *Suppl.*, I, 680-686; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 149-150; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 202.

b - (رِيَاضُ الصَّالِحِينَ) Riyâzu's-sâlihîn: Bu kitabı, Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277), te'lif etmiştir. h. 670 yılında tamamlanmış olan eserde muteber hadis kitaplarından çok sayıda sahîh hadisi ihtiva etmektedir. Âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılan eser üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Pekçok baskısı bulunan eser İngilizce'ye ve muhtelif şahıslar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁹²

c- (التَّاجُ الْجَامِعُ لِلْأُصُولِ فِي أَحَادِيثِ الرَّسُولِ) et-Tâcu'l-Câmi' li'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl: Bu kitabı, Mansur b. Ali Nâsif (ö.1371/ 1951), te'lif etmiştir. Bu zat, XX. asırda yaşamış büyük hadis âlimlerinden biridir. Müellif, muteber hadis kitaplarındaki sahîh hadisleri toplayarak bu eserini meydana getirmiştir. Bu kitap, meşhur bir eser olup âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu kitap, şark medreselerinde hocalar tarafından talebelere başvuru kitabı olarak tavsiye edilir. Bu eser de, Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Pek çok baskısı vardır.⁹³

13) Hadis Usûlü İlmi: Hadis Usûlü: Kabul ve red yönünden râvî ve rivâyet edilen hadislerin durumlarının bilinmesi için te'lif edilen ve belirli kurları olan bir ilimdir.⁹⁴ Şark medreselerinde, hadis usûlü ile ilgili şu kitaplar okutulmaktadır:

a- (التَّقْرِيبُ وَ النَّيْسِيرُ لِمَعْرِفَةِ سُنَنِ النَّبِيِّ) et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîr en-nezîr: Yahya b. Şeref en-Nevevî'nin (ö.676/1277) te'lif ettiği eserde, İbn Salâh'ın "*Ulûmü'l-hadîs*" kitabını kısaltarak yazdığı "*el-İrşâd*" ismindeki kitabını özetlemiştir. Böylece bu eser İbn Salâh'ın eserinin özetinin özeti mahiyetindedir. Hadis usûlü ile ilgili temel konuları kapsamaktadır ve çok sayıda şerhi mevcuttur. Bunlardan biri Celâleddîn es-Süyûtî'nin "*Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*" ismindeki eseridir. Bu kitap, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmakta olan meşhur bir eserdir. Bu eserin pek çok baskısı vardır.⁹⁵

92 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1986 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup 857 sayfadandır. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 278; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 182-183; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, VIII, 395-400; İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 266-267; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, I, 24-25; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 278-279; ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 250-254; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 53; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 936; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, V, 354-356; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1878-1881; Brockelmann, *GAL*, I, 394-397; a.m.f. *Suppl.*, I, 682; Zirikî, *el-A'lâm*, VIII, 149-150; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 202; a.m.f., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifîn*, s. 837-838.

93 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1962 tarihinde İstanbul'da beş cilt halinde basılmıştır. Ayrıca bk. Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 301; *el-Ezheriyye*, I, 420.

94 Tanım için bk. Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtu'l-fünûn*, I, 37; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 341-344; Subhî Sâlih, *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh*, s. 317; Talat Koçyiğit, *Hadis Istilahları*, s. 120; Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 114.

95 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, m. 1986 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup 112 sayfadandır. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 278; Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, IV, 182-183; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kübrâ*, VIII, 395-400; İsnevî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 266-267; en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi'l-medâris*, I, 24-25; İbnü Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 278-279; ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 250-254; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, II, 53; Kâtib

b - (نُزْهَةُ النَّظَرِ شَرْحُ نُخْبَةِ الْفِكْرِ فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ) *Nüzhetu'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*: İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.852/ 1449), te'lif ettiği bir eserdir. Müellif, bu eserinde kendisinin daha önce yazdığı “*Nuhbetü'l-fiker...*” ismindeki kitabını şerhederek te'lif etmiştir. Hadis usûlü ile ilgili yazılan kitapların bir özeti mahiyetindedir. Bu kitap da diğerleri gibi, âlimler arasında yaygın bir şekilde kullanılan meşhur bir eserdir. Bu eserin pek çok baskısı vardır.⁹⁶

14) Lugat İlmi: Lugat: Her milletin meram ve maksatlarını anlatmak için kullandığı dildir. Ancak “**sözlük**” anlamına da gelmektedir. Bizim burada kasdettiğimiz onun bu anlamıdır. Buna göre denilebilir ki; Arapça öğretim ve eğitimi ile uğraşan hocalar ve öğrencileri anlamını bilmedikleri kelimelerin manasını tespit etmek için⁹⁷ aşağıda zikredilen lugat kitaplarından faydalanıyorlardı:

a-(مُخْتَارُ الصَّاحِ) Muhtâru's-Sihâh : Bu kitabı, Muhammed b. Ebûbekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö.666/1267) te'lif etmiştir. Müellif, el-Cevherî'nin “*es-Sihâh*” ismindeki eserini kısaltarak ve halk arasında çok yaygın olarak kullanılan kelimeleri seçerek bu eserini te'lif etmiştir. Ayrıca müellif söz konusu kitabını yazarken özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde geçen kelimeleri seçerek sözlüğüne almıştır. Bunun dışında, “*es-Sihâh*”ta bulunmayan bazı kelimeleri de ilâve etmiştir. Bu hususlardan başka, özellikle arapçada mutlaka kullanılması gereken kelimeleri ve el-Ezherî'nin “*Tezhib*”inden ve bazı diğer lugat kitaplarından seçmiş olduğu kelimeleri de bu sözlüğüne almıştır. Bu sözlük, kelimelerin son harfine göre alfabetik olarak hazırlanmış olup âlimler arasında makbul olan ve elden ele dolaşan bir kitaptır. H. 660 yılının Ramazan ayında te'lifi tamamlanan bu sözlük pek çok defa basılmıştır.⁹⁸

Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 465; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 354-356; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1878-1881; Brockelmann, *GAL*, I, 394-397; a. mlf. *Suppl.*, I, 682; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 149-150; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XIII, 202; a.mlf., *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-müellifin*, s. 837-838; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 850-854.

96 Faydalandığımız nushası, m. 1979 tarihinde Dimaşk'ta basılmış olup 200 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Devu'l-lâmî*, II, 36-40; Süyûtî, *Nazmu'l-ikyân*, s. 45-53; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdere*, I, 310; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 209-210; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1936-1937; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VII, 270-273; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, I, 87-92; Corâ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 174-177; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 13, 69, 224; Serkîs, *Mu'cem*, I, 80-81; Brockelmann, *GAL*, II, 67-70; a.mlf. *Suppl.*, II, 72-76; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 853; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 178-179; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 20-22.

97 Tanım için bk. el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 272; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1715; Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 796; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 100-124; Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-müstalahâtî'l-arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, s. 257-258; Muhammed Altuncî, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, II, 737-740; Azîze Fevval Bâbestî, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'n-nahvi'l-Arabî*, II, 882-883.

98 Bizim istifade ettiğimiz nushası, cepte taşınabilen ebatta hazırlanmıştır. M.1988 tarihinde Beyrut'ta basılmış olup toplam 746 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1072-1073; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 127; Serkîs, *Mu'cem*, I, 918; Brockelmann, *Suppl.*, I, 196-197, 658, 659; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 55; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, II, 615-617; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 112; Muhammed Ridvân ed-Dâye, *el-Mektebetü'l-arabiyye ve menhecü'l-bahs*, s. 41.

b - (الْقَامُوسُ الْمَحِيطُ) el-Kâmûsü'l-muhît: Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî'nin (ö.817/1414), te'lif ettiği bu kitap, sahasında te'lif edilen ve benzeri olmayan en büyük lugatlar arasında biridir. Müellif, bu kitabını her kelimenin son harfini göz önünde bulundurarak 28 baba göre düzenlemiştir. Çünkü müellif, "vâv" ve "yâ" harflerini birleştirerek bir baba almıştır. Müellif, Kabe karşısında bulunan Safâ tepesi üzerindeki evinde h. 813 tarihinde bu kitabın te'lifini tamamladığını belirtmektedir. Söz konusu kitap önemli bir lugat olduğu için, çok sayıda hâşiyesi ve şerhi yapılmıştır. Ayrıca bu kitap, Mütercim Âsım Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve tercümesi de defalarca basılmıştır. Te'lif tarihinden itibaren eski ve yeni araştırmacılar ve lugat âlimleri bu kitaba büyük önem vermişler, sözlükler arasında onu yegane ve güvenilir bir kaynak olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca ilimle uğraşan pek çok âlim ve öğrenci, te'lif tarihinden günümüze kadar bu lugatı kullanarak ondan faydalanmışlar. Öyle ki, bu kitap te'lif edildikten sonra diğer lugat kitaplarına fazla değer vermemişlerdir. Fîrûzâbâdî, hazırladığı bu sözlükte her maddenin sonunda bazı özel isimlere ve yer isimlerine önem vermiş, onların okunuşunu yazmıştır. *el-Kâmûs*, m. 1872 yılından itibaren defalarca basılmıştır. Günümüze kadar ofset usulü ile veya dizilerek baskısı halâ devam etmektedir.⁹⁹

c- (الْأَخْتَرِيُّ كَبِيرٌ) Ahterî Kebîr: Bu kitabı, Muslihüddîn Mustafa b. Ahmed Şemseddîn el-Karahisârî (ö.968/1561), te'lif etmiştir. Türkçe olarak yazılmış ilk lugat kitabıdır. Kelimelerin birinci ve ikinci harfi dikkate alınarak düzenlenmiştir. Müellif, söz konusu kitabının te'lifini, h. 952 tarihinde tamamlamıştır. Bu eser, âlimler, talebeler ve halk arasında çok itibar görüp elden ele dolaşan bir kitaptır. Pek çok baskısı mevcuttur.¹⁰⁰

d-(الْمُنْجِدُ فِي اللَّغَةِ) el-Müncid fi'l-luğa: Bu kitabı, aslen Hristiyan olan el-Lüveys

99 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1987 tarihinde Beyrut'ta bir ciltte 1750 sayfa halinde basılmıştır. Ayrıca bk. es-Sehâvî, *ed-Devü'l-lâmi'*, 10/79-86; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 273-275; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'âde*, I, 117-120; a.mlf., *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 29-30; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1306-1310; Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, II, 180-181; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, VII, 126-131; Emil Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 119-124; Şevkânî, *el-Bedri't-tâli'*, II, 280-285; Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, III, 152-154; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1470-1471; Brockelmann, *GAL*, II, 233; a. mlf. *Suppl.*, II, 234-236; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 146-147; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 118-119; Ömer Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 829-832; Muhammed el-Antâkî - Mahmûd Fâhîrî, *Durûs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, s.150-151; Muhammed Ridvân ed-Dâye, *el-Mektebetu'l-'arabiyye ve menhecü'l-bahs*, s. 44-46; Hulusî Kılıç, "el-Kâmûsu'l-muhît", *DİA*, (İstanbul 2001), XXIV, 287-288; Çöğenli - Demirkaya, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 129-130.

100 Bizim istifâde ettiğimiz nushası, h. 1321 tarihinde Dersaadet'te iki cilt halinde basılmış olup toplam 1204 sayfadır. Ayrıca bk. Nevîzâde, 'Atâi, *Hedâiku'l-hekâik fi tekmileti's-Şekâik*, II, 20; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 31; Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 434-435; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, II, 803; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 224-225; Brockelmann, *Suppl.*, II, 630,639; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 228; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 240; Hulusî Kılıç, "el-Ahterî, *DİA*, (İstanbul, 1989), II, 184-185; Hulusî Kılıç, *Türkçede Arap Lexicographiesi Çalışmaları* (Doktora tezi), U.Ü. İlahiyât Fakültesi, Bursa, 1984, s. 29-36; M. Saadettin Aygen, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügatçi Ahterî*, Afyon, 1980; İbrahim Alaeddin Gövsâ, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 280; "Ahterî", *İA*, I, 228.

b. Nikolâ Dâhir el-Ma'lûf el-Yesû'î (ö. 1365/1946), te'lif etmiştir. Modern kelimele-ri ihtivâ eden en geniş lugat kitaplarından biridir. Kelimenin kök harflerinden ilk harfe göre alfabetik olarak hazırlamıştır. Ayrıca bu sözlük, binden fazla resim ve elli kadar renkli levha içermektedir. Söz konusu resim ve levhalardan maksat, keli-menin anlamını açıklamak, tesbit etmek ve zihinlere yerleştirmektir. Oldukça meşhur ve elden ele dolaşan bir lugat kitabı olmasına rağmen Emîr Mustafa eş-Şihâbî "*He-fevâtu'l-Müncid*" ismindeki makalesinde bu sözlükteki hataları tesbit etmiştir.¹⁰¹

e- (نَوْبَهَارِ بِجُوكَانَ) *Nevbehâr-i Piçûkân*: Bu kitabı, Ahmed b. İlyâs el-Hânî (ö. 1094/1695), te'lif etmiştir. Müellif, hacim olarak küçük olan bu eserini kürtçe ola-rak h. 1094 tarihinde te'lif etmiştir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yaygın ve elden ele dolaşan bir sözlüktür. Diyarbakırlı Ahmed el-Kuğî bu sözlüğe, "*Gülzârâ hemû-kân*" isminde bir şerh yazmıştır. Defalarca basılan bu sözlük, son ola-rak yukarıda zikredilen şerhi ile birlikte m. 2004 tarihinde İstanbul'da basılmış olup toplam 90 sayfadan ibarettir.¹⁰²

f- (الْمُعْجَمُ الْوَسِيطُ) *el-Mu'cemu'l-vesît*: Bu eseri, Mısır'daki "Mec-ma' el-Luğâ-tü'l-Arabiyye Kurumu"ndan bir heyet te'lif etmiştir. Te'lifi, 1960 tarihinde tamam-lanmış, aynı yılda Kahire'de iki cilt halinde basılmıştır. Adı geçen eser, modern bir eser olup kelimelerin kök harflerinden ilk harfe göre alfabetik olarak hazırlanmıştır. Sözlüğü hazırlayan kurum, yaygın ilmî terimleri, çok sayıda modern Arapça kelime ve Arapçalaşmış yeni kelimeleri bu sözlüğe almışlardır. Bu eserin pek çok baskısı vardır.¹⁰³

15) Farsça: Çok sayıda fıkıh, tefsir, tasavvuf ve edebiyat kitabında kullanılan Farsça diline karşı Osmanlı imparatorluğunda büyük ilgi duyulmuş ve bu dile çok önem verilmiştir. Şark medreselerinde Farsçayı öğrenmek için aşağıda zikredilen ki-taplar okutulmuştur:

a- (بِنْدَنَامَه) *Pend-nâme*: Feridüddîn Muhammed b İbrahim el-Attâr en-Nişâbûrî'nin (ö. 618/1221), kaleme aldığı bir kitaptır. Manzum olarak yazılmış fay-dalı bir eser olup son derece yararlı nasihatları ihtivâ etmektedir. Bundan dolayı medreselerde okuyan gençler bu kitabı severek okurlardı. Bu kitabı, Mevlânâ Şem'î

101 Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1993 yılında Tahran'da basılmıştır. Ayrıca bk. Serkîs, *Mu'cem*, II, 1766; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 247; *el-Meusu'atü'l-arabiyye*, s. 727; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 160; Ehdem el-Cündî, *A'lâ-mü'l-edeb ve'l-fenn*, II, 295-296; Yusuf, Dâğır, *el-Mesâdiru'l-edebiyye*, II, 699-701; Muhammed el-Antâkî -Mahmûd Fâhûrî, *Durûs fi'l-lügati'l-Arabiyye*, s. 147-149.

102 Ayrıca bk. el-Müderriş, *Dânişmendân-i Kürd*, (trc. Ahmed Hivârî), s. 507; Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 86-90; Ahmed Hilmî ed-Diyarbakrî, *Gülzârâ Hemûkân Şerhâ Nûbehârâ Piçûkân*, Diyarbakır, ts. (Matbuatu Cerîde-i Sur), s. 1-90; Rene Basset, "Kürtler", *İA*, VI, 1113-1114; M. Said Özervarlı, "Hânî, Şeyh Ahmed", *DİA*, (İstanbul 1997), XVII, 31-33.

103 -Bizim istifâde ettiğimiz nusha, m. 1990 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Tamamı 1068 sayfadır. Ayrıca bk. Muham-med Rivdân ed-Dâye, *el-Mektebetu'l-arabiyye ve menhecü'l-bahs*, s. 35-36.

Türkçeye tercüme etmiş ve tercümesine “*Se’âdet-nâme*” ismini vermiştir. Bu eserin pek çok baskısı vardır.¹⁰⁴

b- (**كُلِّسْتَانُ**) **Gülistân:** Muslihuddîn Sa’dî b. Abdullah eş-Şirâzî’nin (ö.691/1291), yazdığı bu eser, h. 656 tarihinde te’lif edilmiştir. Bu kitap, sekiz bâb halinde hazırlanmış olup son derece faydalı konuları ihtivâ etmektedir. Bundan dolayı hocalar, şark medreselerinde bu kitabı öğrencilere ders kitabı olarak okutmuşlardır. Bu eserin çok sayıda hâşiye ve şerhi mevcuttur. Türkçeye ve Arapçaya tercüme edilmiştir. Pek çok baskısı mevcuttur.¹⁰⁵

c- (**بُوسْتَانُ**) **Bostân:** Bu kitabı, Muslihuddîn Sa’dî b. Abdullah eş-Şirâzî (ö.691/1291), te’lif etmiştir. ‘Âlimler arasında çok yaygın olarak tanınan meşhur bir kitaptır. Bundan dolayı hocalar, şark medreselerinde bu kitabı öğrencilere okuturlar. Bu eserin çok sayıda hâşiye ve şerhi mevcuttur. Bu kitap Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu eserin çok sayıda baskısı mevcuttur.¹⁰⁶

III. Eğitim ve Öğretim.

1 - Öğrenime Başlama Yaşı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan müslümanların erkek veya kız çocukları sekiz veya on yaşında Arapça harflerini, harekeleri, şedde, vakıf ve diğer kıraat kurallarını öğrenmekle eğitime başlıyordu. Ardından namaz duâları başta olmak üzere, diğer duâları, ‘Amme cüzünü, Kur’ân-ı Kerîmin kalan kısmını ve Mevlid-i şerîfi öğreniyorlardı. Ancak şu hususa önemle işaret etmek gerekir ki; Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki eğitim kurumlarının çoğunda Tecvîd ilmini öğrenmeye fazla önem verilmiyordu. Daha sonra ailesinin talebi doğrultusunda öğrenci, belirlenmiş klasik metoda göre Arapça öğrenimine başlıyor ve öncelikle Sarf ilmine ait kitapları okuyordu.

2- Öğrencilerin Yeme- içme ve Barınmaları:

104 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, h. 1377 tarihinde İstanbul’da basılmış olup 52 sayfadan ibarettir. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, I, 255; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu’l-A’lâm*, IV, 3159-3160; V, 3404; Dih-Hudâ, *Luğat-nâme*, 10/15943.

105 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, m. 1965 tarihinde Bağdat’ta basılmıştır. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1504-1505; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu’l-A’lâm*, IV, 2572-2573; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 25; Dih-Hudâ, *Luğat-nâme*, IX, 13657.

106 Bizim istifâde ettiğimiz nüshası, h. 1388 tarihinde İstanbul’da basılmıştır. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, I, 244-245; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu’l-A’lâm*, IV, 2572-2573; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 25; Dih-Hudâ, *Luğat-nâme*, IX, 13657.

a) **Barınma:** Sözüünü ettiğimiz Şark medreselerinde okuyan öğrenciler iki kısma ayrılıyordu:

- a) Şehir, kasaba veya köy halkından olan gündüzlü öğrenciler.
- b) Civar şehir, kasaba ve köylerden gelen yatılı öğrenciler.

Gündüzlü öğrenciler, medresede derslerini okuyup müzâkere ederlerdi ve akşamları evlerine dönerlerdi.

Civar şehir, kasaba ve köylerden gelen yatılı öğrencilere gelince; onlar ya medreselerde veya camilerde kalırlardı. Şehirlerde yatılı öğrencilerin kaldığı bölümlerde, öğrencilerin ihtiyaç duydukları yemek, yatak, mütalâa ve ibâdetle ilgili birimler vardı. Bundan dolayı şehirlerdeki her medresede bir cami, ders için bir veya iki sınıf, bir kaç yatak odası, bir kütüphane ve bir banyo bulunurdu.¹⁰⁷

Köylere gelince; öğrenciler her caminin bitişiğinde yapılan 20-40 m² lik tek gözlü medreselerde kalır ve bu medreselerde çok zor şartlar altında yaşarlardı. Nakledildiğine göre bazen on veya onbeş talebe tek bir odada kalıp orada eğitim görüyor, yemek yiyor ve aynı yerde yatıyordu.¹⁰⁸

b- Yiyecek: Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin bir kısmı yatılı, bir kısmı da gündüzlü öğrencilerden oluşurdu. Gündüzlü öğrenciler şehir, kasaba veya köy halkından olan öğrencilerden ibaretti. Onlar, yemek vakitlerinde evlerine giderek orada yemek yerlerdi. Sonra tekrar medreseye dönerek derslerini okurlar ve müzâkere ederler ve akşamları evlerine dönerlerdi.

Yatılı kısma gelince; onlar muhtelif şehir, kasaba veya köylerden gelen öğrencilerden oluşurdu. Bundan dolayı şehirlerdeki medreselerde yemek hazırlamak için mutfak bulunurdu.

Köylerdeki medreselere gelince; yemek vakti geldiğinde genç öğrencilerden her biri, sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa belirlenen bir zenginün evine gider, orada verilen yemeği alıp medreseye getirirdi. Sonra sofraya hazırlanır; öğrenciler yemekleri kendi aralarında bölüşerek ve kura çekerek yerlerdi. Bu görev, nöbetleşe yapıldığı için, hergün bir veya iki öğrenci sofrayı kaldırır ve tabakları yıkarı.¹⁰⁹

107 Bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I, 83 v.d.; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 25-26; Hüseyin Hatemî, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1986, s. 501; Osman Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, II, 436-438.

108 Bu makalede Eğitim ile ilgili verilen bilgilerin büyük kısmı, Haseki Eğitim Merkezi hocalarından Halil Gönenç'ten nakledilmiştir. Ayrıca makale yazarı da bu medrese eğitimini bizzat yaşamıştır.

109 Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 78.

c - Eğitim Harçları: Şark medreselerindeki eğitim serbest idi. Eskiden ülke çapında kasaba ve bazı köylerde yaygın halde bulunan medreselerde okuyan öğrencilere devlet tarafından herhangi bir malî yardım yapılmazdı. Bunun bir uzantısı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kasaba ve köylerde bulunan medreselere de devlet harcama yapmadığı gibi, bütçeden de para ayrılmazdı. Ancak bazı zenginler, kendilerine müracaatta bulunan hoca ve talebelere maddî yardımda bulunuyorlardı. Bu yüzden devlet bu medreselerdeki eğitim programlarına da müdahale etmiyor, hocaları denetlemiyordu. Çünkü öğrenciler ve hocalar kendi özel bütçelerinden harcama yapıyorlardı. Ders veren hocalar, özellikle dinî ilimleri sevap kazanmak gayesi ile öğretiyordu. Kısacası bu medreselerdeki eğitim parasız idi. Yâni öğrenci herhangi bir ders harcını yatırmıyor veya hocaya ders ücretini vermiyordu. Bu sebeptendir ki medreselerin kapısı, öğrenmek isteyen herkese açıktı. Yeterki ailesi onun nafakasını temin etsin veya öğrenci kendi nafakasını temin edebilsin. Bundan dolayı, şarkta fakir aile çocuklarından çok sayıda büyük âlimler yetişmiştir.

Söz konusu medreselerin mâlî imkânları, yaz mevsiminde (hasad zamanında) veya Ramazan ayında şehir veya köy halkından olan zenginler tarafından verilen zekât ve fitrelerden karşılanırdı. Böylece öğrenciler ihtiyaç duydukları kitap, elbise v.s. şeyleri bu zekat parası ile satın alıyorlardı. Elde kalan diğer zekat parasını cep harçlığı olarak kullanıyorlardı. Ayrıca hocalar da ailelerinin bütün masraflarını aldıkları zekat parasından karşılıyorlardı. Ancak şu hususu da belirtmek gerekir: Şehirlerdeki bazı medreselerde devletten maaş alan hocalar ders veriyorlardı.¹¹⁰

4- Eğitim ve Öğretim Metodu (Şekli): Şark medreselerinde, ancak icâzet alan ve büyük hocaların ders için yeterli olduğuna şahitlik ettikleri hocalar ders vermek üzere tedrisat kürsüsünde otururlardı.¹¹¹

Ders veren hocaların özel elbiseleri vardı. Ders esnasında hoca medresede veya camide yere serilen bir minder üzerinde oturur, öğrenci de onun önünde yerde kilim veya halı üzerinde otururdu. Böylece hoca genellikle kitaptan Arapça metin okuyarak öğrenciye anadili ile açıklamasını yapıyordu. Her derste bir veya iki öğrenci hocalarından ders alıyorlardı.¹¹² Ancak her zaman olmasa da bazen hoca, sabhtan akşama kadar ders vermek için otururdu. Hocaların çoğu, bu medreselerde

110 Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 45; Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 117-118; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 17-33, 36; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 81-82; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 26-34.

111 Bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 26-28.

112 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s.143; Hamit Er, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul, 1999, s. 27-28; Hüseyin Hatemî, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1986, s. 502.

ilimleri Allah rızası için öğretiyordu. Hocalardan bazıları da camide resmi görevli olarak vazife yapıyordu. Yani hükümetten aldığı maaş ile hayatını sürdürürdü.

Öğrenciler ise; sabah namazından sonra bir saat süre ile okudukları kısa kitapların metinlerini ezberliyorlardı. Akşamları da aynı şekilde metin ezberliyorlar veya ezberledikleri metinleri tekrarlıyorlardı. Onun dışında kalan vakitlerini ders okumak ve müzâkere etmekle geçiriyorlardı.

5) Sınıf Düzeni: Şark medreselerinde, öğretim için belirli aşamalar yoktu. Yani bu medreselerde; İlkokul, Ortaokul, Lise ve Üniversite aşaması mevcut değildi. Ancak tek bir aşama vardı. O da mahalle mektepleri veya özel öğretmenlerle başlayan ve icâzet almakla biten bir eğitim süreci idi. Modern okullarda olduğu gibi, son dönemlerdeki medreselerde sınıf sistemi de mevcut değildi. Bilâkis medreselerdeki eğitim, kitapları okumaya göre düzenlenmişti. Öğrencilerden herhangi biri, bir kitabı bitirdiğinde, medrese sistemine göre ondan sonra gelen kitabı okumaya başlıyordu.¹¹³ Bazı öğrenciler hocalarından ayrılmadan onlardan ders alıyorlar ve eğitimlerini sürdürüyorlardı. Bazıları ise karşılaştıkları zorluk ve sıkıntılara aldırılmadan bir hocadan başka bir hocaya veya bir şehirden başka bir şehre gidiyordu ve ilmini tamamlayınca kadar böyle seyahata devam ediyordu. Halbuki o tarihlerde yolculukta büyük sıkıntılar vardı.

Bu medreselerde okutulan kitaplar, hacimleri itibariyle üç kısma ayrılmaktaydı: a) Bunlardan bir kısmı ilköğretim seviyesinde idi. Bu kitaplar, metin bakımından az hacimli olmaları ile birlikte, basit olup her ilimden yalnız önemli konuları özet olarak kapsıyordu: Mesela; *"Emsile"*, *"Avâmil"*, *"Zurûf"*, *"el-Kav'âid"*, *"el-İsti'âre"*, *İsâğûci"*, *"Ferîde"*, *"eş-Şemsiyye"*, *"el-Akâid"*, *"Ğâyetu'l-ihtisâr"* ve *"Nuhbetu'l-fiker"*, *"el-Erbe'în"* ve diğer kitaplar gibi.

b) Okutulan bu kitapların ikinci kısmı ise orta hacimli idi. Bu kitaplar, konuları biraz daha detaylı bir şekilde veriyorlar. Ayrıca bazı beyitleri ve bazı garip kelimelerin açıklamasını kapsıyordu. Meselâ; *"el-'Izzî"*, *"el-Binâ"*, *"el-Maksûd"*, *"et-Terkîb"*, *"el-Muğnî"*, *"el-İz-hâr"*, *"el-Kâfiyye"*, *"el-Elfiyye"*, *"Muğni't-tullâb"*, *"et-Telhîs"*, *"Şerhu'l-Akâid"*, *"el-Minhâc"* ve *"Celâleyn Tefsîri"* ve diğer bazı kitaplar.

c) Bu kitapların üçüncü kısmı ise oldukça mufassal ve konuları yönünden detaylı kitaplar idi. Bu kitaplar, te'lif edildikleri ilim dalıyla ilgili her türlü bilgi ve açıklamayı kapsıyordu. Meselâ; *"Merâhu'l-ervâh"*, *"Şerhu'l-Muğnî"*, *"Hallu'l-me'âkid şerhu'l-Kav'âid"*, *"Şer-hu'l-'Izzî"*, *"Netâicü'l-efkâr"*, *"Hedâiku'd-dekâik"*, *"el-Behcetü'l-mer-*

¹¹³ Bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 36; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 78.

diyye", "*el-Fevâidu'z-ziyâiyye*", "*Şerhu'ş-Şemsiyye*", "*Cem'u'l-cevâmi'*", "*Hâşiyetü'l-kestelli'*", "*Muhtasaru'l-me'ânî*", "*el-Mutavval*", "*Envâru'l-ibrâr*", "*Envâru't-tenzil*" ve diğer kitaplar.¹¹⁴

6- İmtihanlar: Öğrenciler, Şark medreselerinde herhangi bir klasik veya modern imtihan metodu ile yazılı olarak imtihan edilmezdi. Ancak bir kısım hocalar, talebelerini okuduğu ders kitaplarından imtihan yaparlardı. Veya ezberlemiş olduğu metinleri dinleyerek ezber durumunu kontrol ederlerdi. Ancak öğrenciler, kendi aralarında hergün okudukları dersleri müzâkere ederek tekrarlıyorlar ve birbirlerine konu ile ilgili bazı sorular sorarlardı.¹¹⁵

7- İcâzet: Öğrenciler, uzun yıllar (yaklaşık olarak ondört sene) okuyup medresedeki tahsillerini bitirdikten sonra hocaları onlara icâzet veriyordu. İcâzetnâmeyi hoca el yazısı ile yazıyor ve ilim öğrendiği hocaların silsilesini zikrediyordu. İslamın ortaya çıkmasından icâzet-nâme alan öğrencinin zamanına kadar kimlerden söz konusu ilimleri okumuşsa, onların isimleri icâzetnâmede yazılırdı. Bu silsileyi Hz. Ali'ye veya İbn Abbâs gibi sahabelere, ondan da Hz. Peygambere kadar rivâyet zinciri şeklinde dayandırıyorlardı.¹¹⁶ Ayrıca, icâzet için bir tören düzenlenirdi. Bu törene yakın şehirlerde ve civar köylerde bulunan hocalar ve öğrenciler dâvet edilirdi. İcâzet için hazırlanan yemek yeyildikten sonra, törene katılan hocalardan herbiri, öğrenimini bitirecek olan öğrenciye muhtelif sorular sorarlardı. Daha sonra hazırlanan icâzet metni yüksek sesle okunur ve icâzet veren hoca ile törene katılan bir kaç hoca tarafından bu metne imza atılır ve öğrenimini bitiren öğrenciye takdim edilirdi. Ayrıca sözkonusu öğrenciye, hocalara ait özel bir cübbe, sarık ve bir takım elbise giydirilirdi.

Böylece *tâlip* (öğrenci) medreseden icâzet alarak mezun olurdu. Sonra bu öğrenci, ya mezun olduğu medresede veya başka bir medresede ders vermeye başlardı. Aldığı icâzet risâlesi, devlet tarafından da muteber sayılır ve mezun olan öğrenci, bir çok resmî vazifeye tâyin edilirdi. Böylece şark medreselerindeki bu eğitim, asırlar boyunca devam etmişti. Nihâyet M. 1923 yılı Mayıs ayının üçüncü gününde "Tevhîd-i tedrîsât Kanunu" çıkınca bu eğitime resmî olarak son verildi. Ardından da medrese-

114 Bu kitapların büyük kısmı Osmanlı İmparatorluğunun diğer medreselerinde de okutulurdu. Ayrıca bk. Taşköprüzâde, *Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 552-560; Ergin, *Türk Me'ârif Tarihi*, I, 97-130; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 163-176; Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, s. 17-176; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 35-44; Muharrem Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *DEÜİFD*, (İzmir, 1989), sy. V, s.1-27; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 77-100; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 57-78.

115 Bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 44-45; Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, s. 84.

116 Bk. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 101-105; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 34; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 19-20.

lerden mezun olan hocaların diplomaları Cumhuriyet döneminde geçerli olmadığı için, oralardan mezun olan kimselerin artık herhangi bir resmî görevde çalışmaları da mümkün değildi. Bundan dolayı çok az sayıdaki medrese hariç,¹¹⁷ Şarktaki medreseler böylece kapanmış oldu.

8- Tatiller ve Spor: Şark medreselerinde okuyan öğrenciler, dinlenmek, şahsî temizliklerini ve içinde okudukları medresenin genel temizliğini yapmak için her hafta Perşembe günü öğlenden sonra başlayan ve Cuma günü akşam biten haftalık tatil yapıyorlardı. Bayram günleri de derslere ara verilirdi. Ayrıca Ramazan ayında özellikle “tâlîp” rütbesindeki öğrenciler, imamı olmayan köylerde veya câmilerde imamlık yaptıkları için bu ayda şark medreselerinde derslere ara verilirdi. Hatta bazı medreseler, yaz aylarında da tatil edilirdi.¹¹⁸ Hafta sonu tatili esnasında, medreselerde okuyan öğrenciler, kendi aralarında eğlendirici bir çok sportif faaliyetlerde bulunurlardı. Bazıları da ezberledikleri şiirleri okuyarak aralarında şiir ezberleme yarışması düzenlerlerdi.

Sonuç

İlk asırlarda bu medreselerde okutulan ve yukarıda tanıtılan kitaplar, asrın icaplarına göre gerekli ve lüzumlu olsa da kanaatime göre, Şark medreselerinde okutulan kitapların tamamını okumak gerekli değildi. Çünkü bu kitapların hepsini okumaya bir ömür yetmezdi. Ayrıca bu kitapların çoğunu okumak pek faydalı değildi. Zira bu kitaplar, klasik metodlara göre hazırlanmıştı. Bu yüzden bu kitapların çoğunda her konuyla ilgili bir veya iki misalden fazla bilgi bulunmuyordu. Ayrıca Şark Medreselerinde, çok önemli olan “*Tasavvuf*”, “*Ahlak*”, “*Arapça metin*”, “*Muhâdese*”, “*İslam Tarihi*”, “*Siyer*”, “*Coğrafya*” ve “*Felsefe*” gibi bir çok ilim dalının okutulmadığı; “*Tefsîr usûlü*”, “*Hadîs usûlü*” ve “*Fıkıh usûlü*” gibi ilimlere ve özellikle “*Tecvîd ilmi*”ne pek fazla önem verilmediği ve en önemli hadis kitapları okutulmadığı yapılan araştırma ile tesbit edilmiştir. Kanaatime göre zamanımızda, hocaların talebelerine her ilim dalında muhtasar bir kitabı okutmaları veya modern metodlara göre yazılmış kitaplardan birisinde yer alan bilgileri vermeleri yeterlidir. Mesela; Nahiv ilminden “*en-Nahvu'l-vâzih, I-II*”, “*el-Kav'âidu'l-'arabiyyetu'l-müeyyessere, I-III*”; Arapça metinden “*el-Kirâetu'l-'arabiyyetu'l-müeyyessere, I-III*”; pratik Arapçadan “*el-'Arabiyyetu li'l-hayât, I-III*” veya *el-'Arabiyyetu beyne yedeyke, I-IV*, , Usûlü'l-fıkıhtan “*el-Vecîz*”, Usûlü'l-hadisten “*Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh*”, Tefsirden “*Safoetü't-tefâsîr, I-III*”,

117 Bk. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 101-129; Hala Eğitim ve Öğretim faaliyetini sürdüren medreselere; Siirt ilindeki ve Tillo kazasındaki medreseler, Bitlis ilinin Nurşin köyündeki medrese örnek olarak verilebilir.

118 Bk. Mecdî, *Hedâiku'î-Şekâik*, s. 192; Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, s. 85-86; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 43-44.

Tefsîr Usûlünden *“Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân”*, Tasavvuftan *“‘Avârifu’l-me’ârif”* veya *“Tenvîru’l-kulûb”* gibi birer kitabı okutmaları, İslam Tarihinden kısa bir *“Tarih kitabını*, ve Siyer kitabını okutmaları ve Arapça sözlüklerden *“el-Mu’cemü’l-vesît”* veya *“el-Mu’cemü’l-esâsî Larousse”* gibi sözlüklerden faydalanmaları yeterli olabilir.

İlahiyat Fakültelerinin programlarına gelince, hazırlık sınıflarında okutulan Arapça Sarf, Nahiv, Metin, Arapça İmla Kuralları ve Kur’ân Metni dersleri yeterlidir. Ancak bu derslerin 1. 2. 3. ve 4. Sınıflarda da en az ikişer saat devam ettirilmesinin gerekli olduğuna inanıyorum. Diğer ilimlere gelince İlahiyat Fakültelerinde Temel İslam İlimleri sayılan Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm, Belâğat, Tasavvuf ve diğer ilimlerin hiç birinde bir kitap bitirilemiyor. Programlara uygun olarak bu ilimlerin her birisinden bir bölüm okutuluyor. Öğrenciler yeterli bilgiyi almadan okullardan mezun oluyorlar. Ayrıca İlahiyat Fakültelerinde bu fakülte mezunlarını ilgilendirmeyen çok sayıda *“Felsefe”* dersi de bulunmaktadır. Bu dersleri *“Edebiyat Fakültelerinin “Felsefe bölümü’ne kaydırmak gerekir.*

Ayrıca ülkemizin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan halkın büyük kısmı Şâfi’î mezhebine mensuptur. İlahiyat Fakültelerinde Şâfi’î fıkıhı ile ilgili herhangi bir kitabın okutulmaması da büyük bir noksanlıktır. Bu husus için gerekli tedbirler alınmalıdır.

Kaynakça

- Abdurrahmân Nâcim, *Türkçe Mantık Hülâsası*, İşaret Yay., İstanbul 1998.
- Abdülkerîm el-Müderriş, *Dânişmendân-i kürd der hizmet-i ilm û dîn*, (trc. Ahmed Hivârî), Tahran 1369.
- Ağabüzürg, et-Tahrânî, *Tabakâtu a'yânî's-Şi'a*, I-II, Necef 1954.
- Ağırman, Mustafa, *Hz. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul 1997.
- Ahmed Hilmî ed-Diyarbakrî, *Gülzârâ Hemûkân şerhâ Nûbahârâ Pıçûkân*, (Matbatu Cerîdeti Sur), Diyarbakır, ts.
- Akpınar, Cemil, "Dâvud-ı Karsî", *DİA*, (İstanbul 1995), IX, 31.
- Akyüz, Yahya, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, (8. Baskı), İstanbul 2001.
- Altuncî, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, I-II, Beyrut 2001.
- Antâkî, Muhammed - Fâhûrî, Mahmud, *Durûs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, Beyrut 1978.
- Ara, Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971.
- Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992.
- , *Hallu'l-me'âkid şerhu'l-Kav'âid'in Tahkikî* (Basılmamış Doçentlik Tezi), M.Ü.İ Fakültesi, (1993).
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları- İcazetnâmeler - Islahat Hareketleri*, İstanbul 1983.
- Atîk, Abdulazîz, *el-Medhal ilâ 'ilmi'n-nahv ve's-sarf*, Beyrut 1985.
- Aygen, M. Saadettin, *Afyonkarahisarlı 'Âlim ve Lugatçı Ahterî*, Afyon 1980.
- Ayderûsî, Muhyiddîn Abdulkâdir b. Şeyh Abdullâh, *Târîhu'n-nûri's-sâfir 'an ahbâri'l-karni'l-âşır*, Beyrut 1985.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi ez-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*, I-II, İstanbul 1945-1947.
- , *Hediyetü'l-'ârifîn ve esmâü'l-müellifîn*, I-II, İstanbul 1951-1955.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarihi*, İstanbul 1976.
- Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, İstanbul 1973.

- Bingöl, Abdulkuddus, "İsâgûcî", *DİA*, (İstanbul 2000), XXII, 488-489.
- Birgivî, *İm'ânü'l-enzâr*, İstanbul 1311.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arab Litteratur*, I-III, Leiden, 1943-49.
-----, *Supplementbande*, I-II, Leiden 1937-1942.
- Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-IV, Ankara 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara 1988.
-----, "Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl" *DİA*, (İstanbul, 1995), XI, 260-261.
- Cezâirî, Ebu Bekir Câbir, *Akîdetü'l-Mü'min*, Kahire 1977.
- Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, I-IV, Beyrut 1983.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî), Dâru'n-nefâis, Beyrut 2003.
- Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, İstanbul 1996.
- Çelebi, Muharrem, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış" *DEÜİFD*, sy. V, s. 1-34, İzmir 1989.
- Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (trc. Ali Yardım), Damla Yay., üçüncü baskı, İstanbul 1998.
- Çöğenli, Sa'dî- Demirayak, Kenan; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1995.
- Dâye, Muhammed Rıdvân, *el-Mektebetü'l-'arabiyye ve menhecü'l-bahs*, Beyrut 1999.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, M.Ü. İlh. Fkt. Vakfı Yay., İstanbul 1998.
- Dih-hudâ, Ali Ekber Dih-hudâ, *Luğat-nâme* (Mu'în), (nşr. Muhammed Mu'în-Ca'fer Şehîdî), Mukaddime, I-XV, ikinci baskı, Tahran 1993-94.
- Durmuş, İsmail, "'Avâmil", *DİA*, (İstanbul 1991), VI, 106-107.
-----, "Emsile", *DİA*, (İstanbul 1995), XI, 166-167.
- Durmuş, İsmail - Pala, İskender, "İsti'âre", *DİA*, (İstanbul 2001), XXIII, 315-318.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseynî, *Külliyât*, (thk. Adnan Derviş- Muhammed el-Misrî), ikinci baskı, Müessesetu er-Risâle, Beyrut 1993.
- Er, Hamit, *Osmanlı Devrinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yaynevi, İstanbul 1998.

- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, I-IV, İstanbul 1977.
- Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesese er-Risâle, 2. baskı, Beyrut 1987.
- , *el-Bulğe fî terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa*, (thk. Muhammed el-Misrî), Kuveyt 1987.
- Gölcük, Şerafettin, *İslam Akaidi*, Beşinci baskı, Konya 1999.
- Göyünc, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- Ğazzî, Necmüddîn b. Muhammed, *el-Kevâkibu's-sâire fî a'yâni'l-mieti'l-'âşire*, I-III, Beyrut 1997.
- Hatemî, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, II, 501-510, İstanbul 1986.
- Hivânserî, Muhammed Bakır el-Mûsevî, *Revdâtü'l-cennât*, I-IV, Kum 1347.
- İbnu'l-Esîr, İzzeddîn, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, I-III, Dâru Sadr, Beyrut 1980.
- İbnü Hacer, el-'Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Beyrut, ts.
- , *Lisânü'l-Mîzân*, I-VIII, Beyrut 1986.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1968.
- İbnü'l-'Îmâd, Ebu'l-Felâh, Abdulhayy, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zehab*, I-IV, Beyrut 1979.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fî't-târîh*, I-XIV, Mısır 1932.
- İbn Kutlubugâ, Ebu'l-Adl Zeynüddîn Kâsım, *Tâcü't-terâcim*, Bağdat 1962.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrut 1955-1956.
- İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mü'lûki Mısre ve'l-Kâhire*, I-XII, Dâru'l-kütübi'l-Misriyye, Kahire 1374-1375.
- İslam Ansiklopedisi, İslâm 'Alemi Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*, I-XII, İstanbul 1940.
- İsnevî, Cemalüddîn, Abdurrahîm b. el-Hasan b. Ali, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, (nşr. Kemâl Yusuf el-Hût), I-II, Beyrut 1987.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997.
- Karaarslan, Nasûhî Ünal, *L'enseignement, En Langue Arabe Cher Les Turcs Ottomans Jusqu' aux Tanzimat, Université De Paris- Sorbonne*, Paris IV, (Basılmamış)

- muş Doktora tezi), Paris 1976.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, (nşr. Milli Eğitim Bakanlığı), I-II, İstanbul 1941-1943.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Beşinci baskı, M.Ü.İ.V. Yay., İstanbul 2003.
- Kehhâle, Ö' mer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-XIV, Dımaşk 1957.
- , *el-Müstedrek 'alâ Mu'cemi'l-Müellifîn*, Beyrut 1985.
- Kılıç, Hulusi, *Türkçede Arap Lexicographiesi Çalışmaları* (Doktora tezi), U.Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa 1984.
- , "Ahterî", *DİA*, (İstanbul 1989), II, 184-185.
- , "el-Kâmûsü'l-muhît", *DİA*, (İstanbul 2001), XXIV, 287-288.
- , "el-Kâfiye" *DİA*, (İstanbul 2001), XXIV, 153-154.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara 1980.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969.
- Kureşî, Abdulkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Müdîe fî tabakâti'l-hanefiyye*, Haydarâbâd ed-Dekn 1332.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu'l-vefeyât*, I-II, Beyrut 2000.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât, Muhammed Abdulhayy el-Hindî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, (tlk. Seyyid Muhammed Bedruddîn Ebu'l-Efrâs en-Nu'mânî), Mısır 1324.
- Makarrî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1388/1968.
- Mecdî, Muhammed Efendi, *Hadâiku's-Şekâik*, İstanbul 1989.
- Mecdî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-Mustalahâti'l-'arabiyye fi'l-luğati ve'l-edeb*, Mektebetü Lübnân en-Nâşirin, ikinci baskı, Beyrut 1984.
- Mehmet Süreyyâ, *Sicill-î Osmânî*, I-IV, İstanbul 1308.
- el-Mevsû'atü'l-'arabiyye*, I-II, Beyrut 1998.
- Minorsky, "Kürtler", *İA*, VI, 1113-1114.
- Muhammed Altuncî, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, I-II, (nşr. Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye), ikinci baskı, Beyrut 1999.
- Muhibbî, Muhammed, *Hulâsetu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*, I-IV, Mısır 1284.

Nu'aymî, Abdulkadir, *ed-Dâris fi'l-medâris*, I-II, Beyrut 1988.

Osmanlı (Ansiklopedisi), I-XII, Ankara 1999.

Ömer, Ferruh, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, I-VI, Beyrut 1997.

Özervarlı, M. Said, "Hânî, Şeyh Ahmed" *DİA*, (İstanbul 1997), XVII, 31-33.

Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB. Devlet Kitapları, İstanbul 1983.

Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (thk. ihsân Abbâs vd.), I-XXIV, Beyrut 1931-1998.

Subhî Sâlih, *'Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh*, Onyedinci baskı, Beyrut 1988.

Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakâtu's-şâfi'iyye el-kubrâ*, (thk. Mahmud M. es-Sinâcî - Abdulfettâh M. el-Hulv), I-X, Kahire 1964.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-II, Beyrut 1964.

-----, *Hüsnü'l-muhâdere*, I-II, Beyrut 1997.

-----, *Nazmü'l-'ikyân fî a'yâni'l-a'yân*, (thk. Filip Hittî), Beyrut 1927.

Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, I-VI, Ankara 2001.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedrü't-tâli' bi mehâsini men kâne ba'del-karn es-sâbi'*, I-II, Kahire 1348.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, I-IV, (thk. Ahmed Hasan Besec), Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

Talâs, Muhammed Esad, *el-Keşşâf 'an mahtûtâti hazâini kütübi'l-evkâf*, Bağdat 1953.

Taşköprüzâde, 'İsâmeddîn Ebu'l-Hayrât Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-se'âde*, I-III, Beyrut 1984.

-----, *Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi ed-devleti'l-'Osmâniyye*, (thk. Ahmed Subhî Furat), İstanbul Üniv. Edb. Fk. Yay., İstanbul 1985.

Turan Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.

Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân*, I-IV, Haydarâbâd 1337-1339.

Yâkût, b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I-VI, Beyrut 1991.

-----, *Mu'cemü'l-buldân*, I-V, Dâru Sadr, Beyrut 1997.

Yılmaz, İbrahim, "İbnu'l-Hâcib Hayatı, Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi", *EAÜİFD*. sy. 13 (1997), s. 482-492.

Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*, I-II, Mısır 1928.

Yusuf, Esad Dâğır, *Mesâdiru'd-dirâsâti'l-edebiyye*, I-IV, Beyrut 1983.

Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, I-X, Mısır 1306.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şu'ayb el-Arnâvut - Hüseyin el-Esed), I-XXV, 3. baskı, Beyrut 1985.

-----, *el-'İber fî haberi men ğaber*, I-VI, Beyrut 1985.

-----, *Tezkiretu'l-huffâz*, I-IV, Haydarâbâd ed-Dekn 1955.

Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, ikinci baskı, Beyrut 1972.

Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz*, İstanbul 1979.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut 1984.